

SAKRALNA TOPOGRAFIJA KLIŠKOG PODRUČJA

Mihovilović, Antonia

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:232893>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-22**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

**SAKRALNA TOPOGRAFIJA
KLIŠKOG PODRUČJA**

ANTONIA MIHOVILOVIĆ

Split, 2023.

Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij Hrvatskog jezika i knjiženosti i Povijesti umjetnosti

SAKRALNA TOPOGRAFIJA KLIŠKOG PODRUČJA

Studentica:

Antonia Mihovilović

Mentori:

doc. dr. sc. Vedran Barbarić

Kristina Babić, pred.

Split, 2023.

Sadržaj

1. UVOD.....	1
1.1. Geografske značajke kliškog područja.....	2
1.2. Historijat prethodnih istraživanja.....	6
1.3. Metodologija istraživanja.....	7
2. POVIJESNA POZADINA	8
2.1. Pregled arheološke topografije u kontekstu prapovijesne pozadine	9
3. SAKRALNA TOPOGRAFIJA KLIŠKOG PODRUČJA	17
3.1. Klapavice – Silvanovo svetište, Jupiterov hram, Crkvine	17
3.2. Silvanovi reljefi (i svetišta) – Peruča, Klis i Tri kralja.....	20
3.3. Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil.....	23
3.4. Grobni ostatci – Badžana i Lovruša	24
3.5. Kapela Blažene Djevice Marije na Megdanu.....	25
3.6. Crkva svetog Vida.....	25
3.7. Crkva svetog Ante.....	30
3.8. Tri kralja – zdenac i samostan.....	32
3.9. Crikvine – rimska <i>villa rustica</i> (i Mitrin hram), ranokršćanski i ranosrednjovjekovni sakralni kompleks	33
3.10. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije.....	36
3.11. Crkva svete Katarine	45
3.12. Oltarine ili gradina u Klis Kosi.....	46
3.13. Rižinice – rimska <i>villa rustica</i> s okolnim grobljem, ranokršćanski oratorij, ranosrednjovjekovni samostan i crkva.....	48
3.14. Crkva svetog Ivana Krstitelja	52
3.15. Kapela Moći svetog Jurja	55
3.16. Crkva svetog Jurja	56
3.17. Majdan – rimska <i>villa rustica</i> , ranosrednjovjekovno groblje (i crkva).....	58
3.18. Salonitanska istočna nekropola	60
3.19. Rimski ravjetni žrtvenici kliškog područja.....	62
3.19.1. <i>Kult Velike Majke na kliškom području</i>	64
3.20. Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva).....	65

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA – PROBLEMATIKA KONTINUITETA SAKRALNIH (KULTNIH) MJESTA KLIŠKOG PODRUČJA.....	69
4.1. Kliški sveti trokut?	72
5. LITERATURA	76
5.1. Korištene kratice	76
5.2. Popis literature.....	76
7. PRILOZI.....	81
7.1. Popis karata	81
7.2. Popis slikovnih priloga.....	82
SAŽETAK	91
ABSTRACT.....	92

1. UVOD

Klis jedno je od devet naselja¹ što se nalaze u sustavu općine Klis, a udaljeno je svega devet kilometara sjeveroistočno od Splita te leži na prijevoju između planina Mosora i Kozjaka.

Danas je Klis dominantno rimokatolička religijska zajednica² koja usprkos relativno omanjoj površini vrvi sakralnim objektima koji su i dalje u kultu. Trenutni uskopovezani suodnos vjere, kulture i zajednice nije novina na ovom području. Još od prapovijesti možemo, o čemu će kasnije biti i riječi, pratiti iznimnu koncentriranost kulturnih mjesta u odnosu na prostor. Dio tih prostornih točaka možemo jasno pratiti i u njihovoj dijakroniji te potom govoriti i o kontinuitetu (ili diskontinuitetu) svetog mjesta.

U središtu interesa ovoga rada jest topografski pregled kulturnih mjesta kliškog područja.

Spomenuta tema u ovom će tekstu biti predstavljena u nekoliko poglavlja. Nakon uvodnog poglavlja u kojem je objašnjen toponim *kliško područje*, predstavljena su prethodna istraživanja te metodologija istraživanja ove teme. Drugo poglavlje donosi kraći pregled povijesnih zbivanja na kliškom području te povijesni pregled prostora kroz pregled arheološke topografije u prapovijesnom kontekstu. Treće poglavlje, ujedno i najopsežnije, donosi pregled svih poznatih kulturnih mjesta. Problematika kontinuiteta kulturnih mjesta razglabana je u završnom poglavlju. Na samom kraju nalazi se popis korištene literature te popis priloga.

¹ Broćanac, Brstanovo, Dugobabe, Klis, Konjsko, Korušce, Nisko, Prugovo i Vučevica.

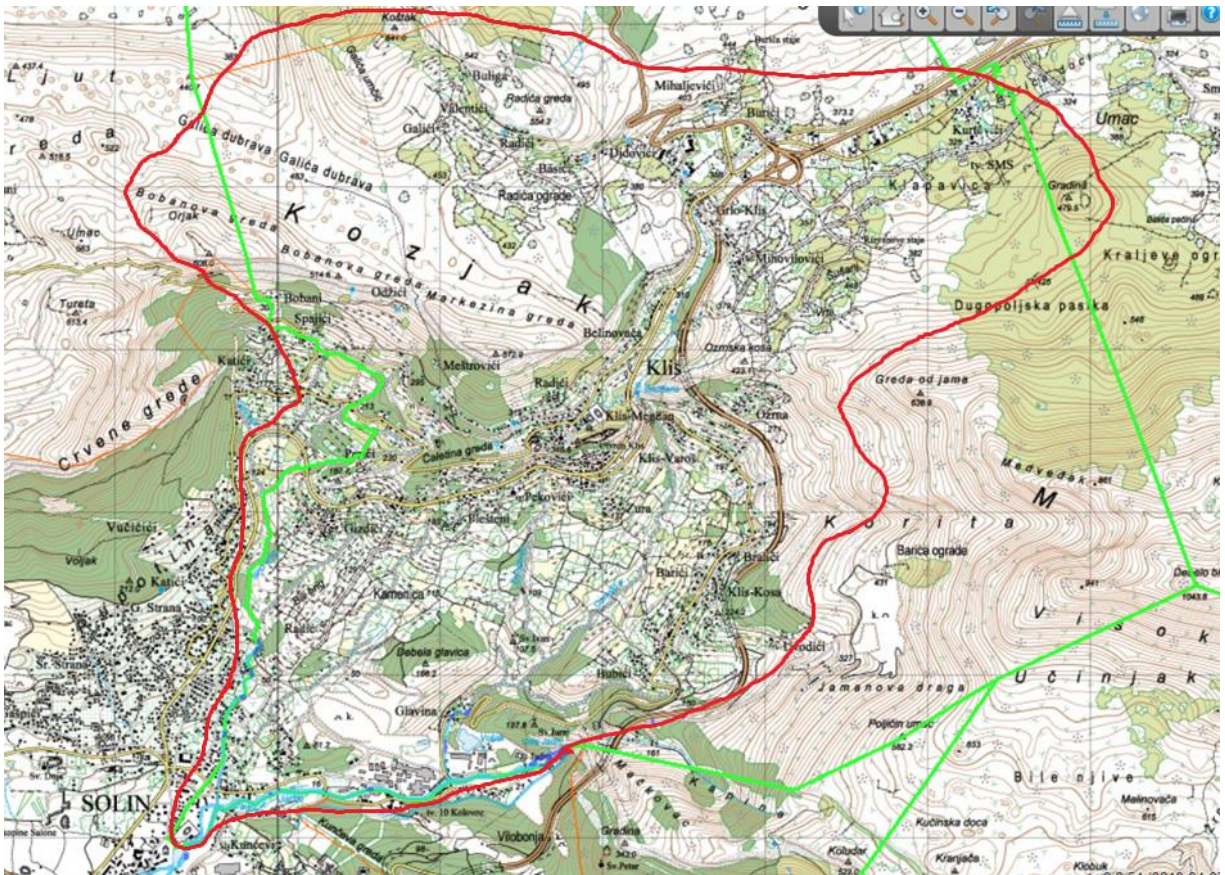
² Po popisu stanovnika Republike Hrvatske iz 2021. godine Općina Klis ima 5226 stanovnika od čega se njih 4681 (89,57%) deklarira kataolicima, 37 (0,71%) pravoslavicima, 23 (0,44%) protestantima, 184 (3,52%) pripadnicima ostalih tipova kršćanstva, 32 (0,61%) muslimanima, 42 (0,80%) agnosticima i skepticima, njih 107 (2,05%) deklarira nevjernicima, dok se ostali deklariraju pod 'ostalo' ili 'neizjašnjeno'. (Državni zavod za statistiku. *Popis stanovništva*. https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx. Pristupljeno 19. kolovoza 2023.)

Jedna od zanimljivosti koja se ukazala tijekom istraživanja ovog rada jest da usprkos tome što je nebeski zaštitnik Klisa sveti Roko (proslava je 16. kolovoza), na kliškom području ne postoji ni crkva s istim titularom niti oltar posvećen istom.

1.1. Geografske značajke kliškog područja

Kroz povijest, granice, politička te crkvena pripadnost Klisa nerijetko se mijenjala, stoga za potrebe istraživanja i pisanja ovog rada uzet je arbitraran toponim³ *kliško područje*. Riječ je o toponimu koji obuhvaća prostor zatvoren linijom:

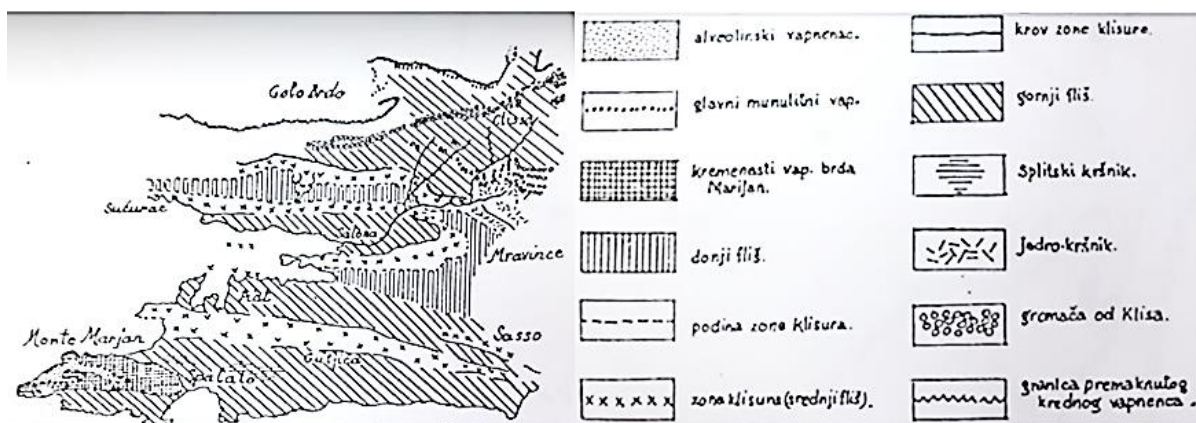
- na sjeveru: Galića dubrava – Galića umčić – Koštak – Radića greda – južna padina Kočinjeg brda;
- na istoku: Klapavice – Šutanj – Greda od Jama – Korita – Jamanova draga;
- na jugu: Jamanova draga – izvor Jadra – gornji tok Jadra – Ilijin potok;
- na zapadu: Ilijin potok – Kolića potok – Bobanova greda – Galića dubrava.

Karta 1: Kliško područja.

³ Arbitrarnost jest, po lingvistu Ferdinandu de Saussureu, svojevoljan odnos označitelja prema označenome u jezičnom znaku. Kliško područje kao toponim ne postoji.

Glede geoloških karakteristika, prostorom dominira sedlasta konfiguracija planinskoga grebena, a temeljne litološke članove čini filš, odnosno vapnenci i lapori mezozojske i eocenske starosti.⁴ Prisutnost takozvanih topljivih stijena kalcijevog karbonata možemo povezati i s relativno razvedenim reljefom s mnogo udubina i uzvisina poput brojnih škrapa, vrtača⁵, polja te jama⁶ i špilja⁷. Tla su raspoređena na terasastim padinama koje su dijelom obrađene (poljoprivredne površine: maslinici, vinogradi; stočarske površine: ispaša za ovce, svinje, koze, govedo) uz čije su rubove smještena naselja već od prapovijesnih vremena.

Slika 1: Geološki nacrt okolice Splita i kliškog područja.

Što se tiče hidroloških obilježja, kliško područje bogato je vodom, izrazito južni i jugozapadni dio. Na južnom predjelu, u podnožju Mosora izvire rijeka Jadro. Izvor Jadra „tipičan je krški izvor preljevnog tipa sa stalnim vodenim tokom velike izdašnosti“.⁸ Izvor se nalazi na spoju klastičnih naslaga⁹ eocenskog fliša koji je u jednom trenutku omogućio proboj podzemnih voda na površinu i formiranje površinskog toka rijeke.¹⁰ Točan slijev Jadra izrazito je teško odrediti, procjenjuje se

⁴AHDT OŠ Kajo Gizdić – Klis – Projekt sanacije.

Godine 1990. Damir Slovenac je za IGH Institut izradio mineralošku analizu lapora s područja brze ceste Solin – Klis, preciznije iz tunela Mačkovac (poviše izvora Jadra) i Klis – Kosa. Analiza je pokazala da su lapori kliškog („splitskog“) područja zasićeni mineralima, ponajviše s kalcitom (45, 65), kvarcem (10, 10), nepravilno interstratificiranim filosilikatima (>20, >20),... (Vidi: Slovenac, Damir. *Mineralni sastav uzoraka sedimentata s lokacije gradilišta magistralne ceste M – 11, dionica Solin – Klis, tunel Mravnici, tunel Mačkovac i tunel Klis-Kosa*. Elabrat. Zagreb: Institut IGH, 1990.).

⁵ Npr. vrtača Mihovilovića ograda podno zaseoka Mihovilovići.

⁶ Npr. Đukina jama kod vijadukta Bandalova kosa, jama podno gradine Koštak.

⁷ Npr. špilja Krčine kod zaseoka Mihovilovići, špiljski otvori podno Markezine grede.

⁸ Jalžić, Branko. Kovač-Konrad, Petra. Izvor-špilja Jadro. *Subterranea Croatica*, Vol. 17 No. 1, 2019, str. 28.

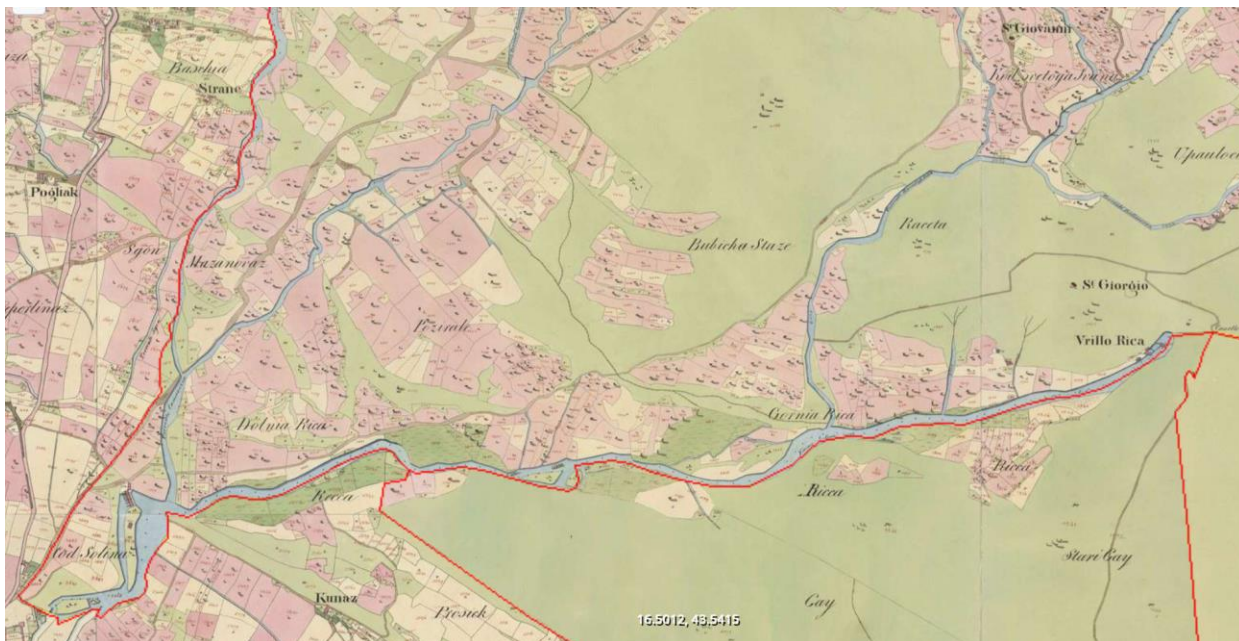
⁹ Klastične naslage su sedimentne stijene koje se sastoje od čestica (minerala) nastalih kemijskim ili mehaničkim razaranjem starijih stijena.

¹⁰ Jalžić, Branko. Kovač-Konrad, Petra. Izvor-špilja Jadro. *Subterranea Croatica*, Vol. 17 No. 1, 2019, str. 30.

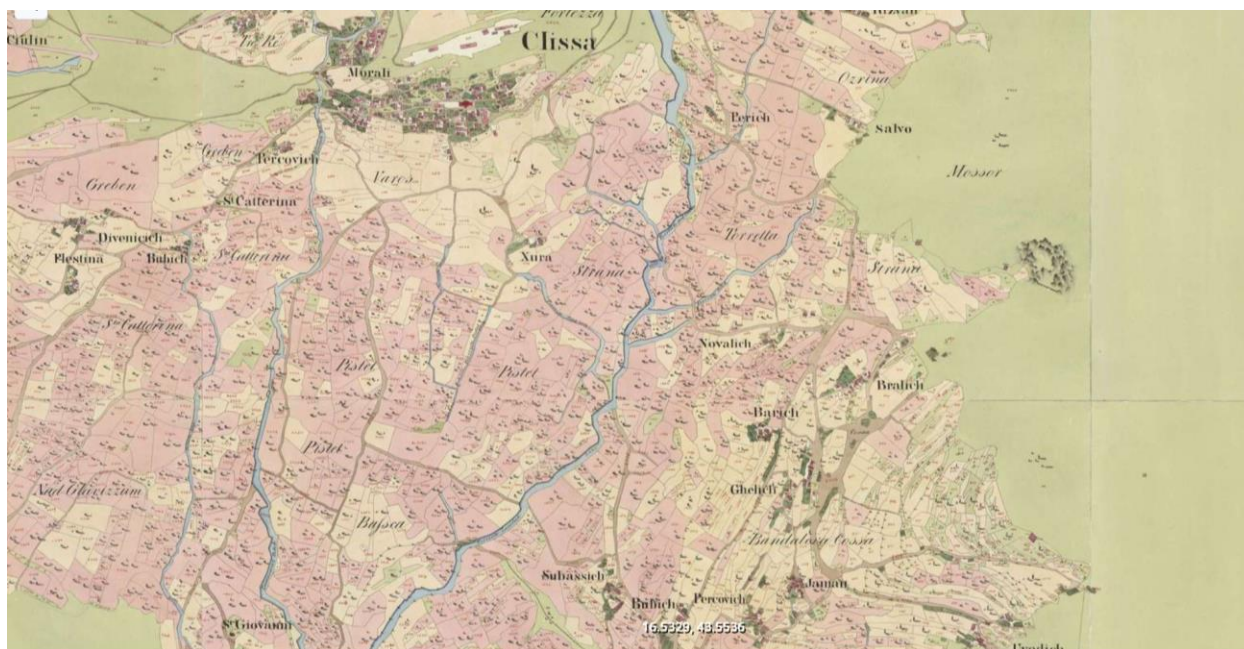
na površinu između 250 i 500 kilometara kvadratnih, a važniji pritoci su potok Rupotina i Poklinovac (Poklimovac). Od ostalih voda, na ovom području pronalazimo još i potoke Peruča, Braschi, Kolić, Perić, Ilijino vrilo (Ilijin potok), Tri kralja, Potok (potok Potok), Pod Varoš, Džakula (Džakulin potok), Žnarevac, Pištet te Kamenica. Također, valja napomenuti da je i sam prostor kliškog područja pun, što prirodnih što umjetnih, bunara koji ukazuju na postojanje podzemne mreže voda.

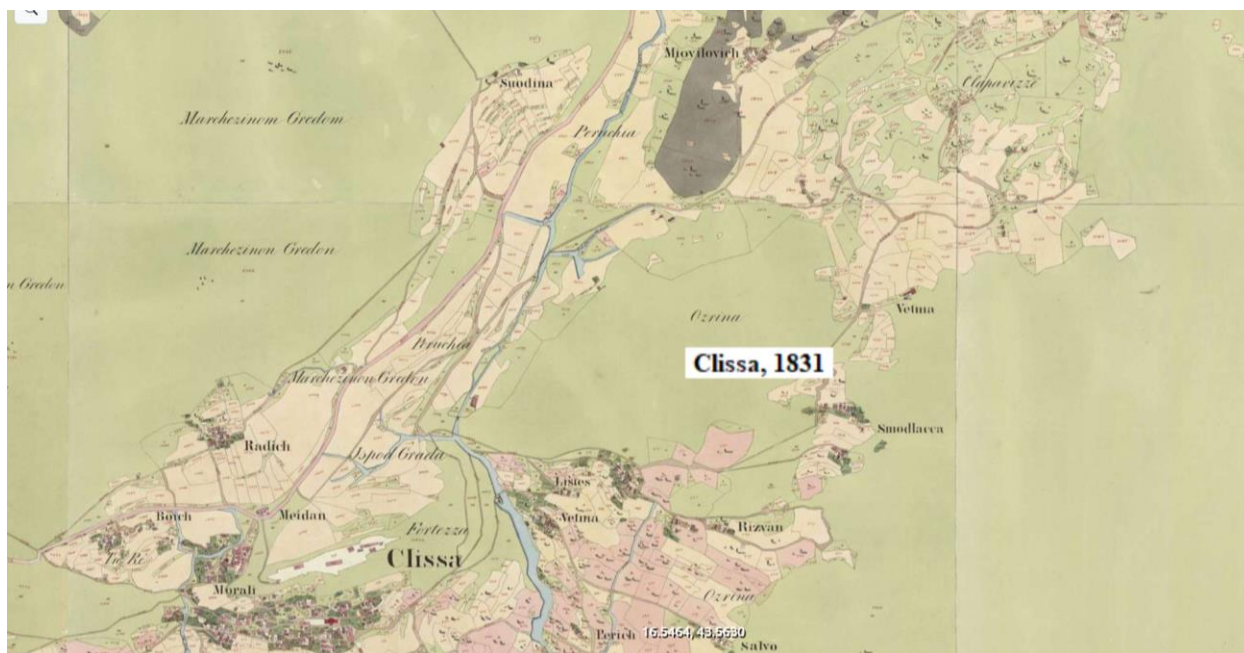
Karta 2: Topografsko-katastarska karta Zorzija Calergija iz 1675. godine.

Karta 3: Kliško područje na katastarskoj karti Hasburškog Carstva iz 1831. godine; uvećani dio.

Karta 4: Kliško područje na katastarskoj karti Hasburškog Carstva iz 1831. godine; uvećani dio.

Karta 5: Kliško područje na katastarskoj karti Hasburškog Carstva iz 1831. godine; uvećani dio.

1.2. Historijat prethodnih istraživanja

Sustavni pregled saralne topografije kliškog područja ne postoji, a u aktualnoj objavljenoj literaturi svi lokaliteti, koji se spominju unutar ovog rada, nisu obrađeni.

Najraniji zapisi o provedenim istraživanjima i saznanjima sežu u doba don Frane Bulića koji unutar vjesnika *Bullettino di archeologia e storia dalmata* donosi izvještaje i fotografije iskopa pod njegovim vodstvom. Njegov rad, nasljeđuju don Lovre Katić i Ljubo Karaman s radovima primarno fokusiranim na razdoblje hrvatske ranosrednjovjekovne države. Prapovijesni sloj obrađen je u djelima Umberta Girommetta, s naglaskom na speleologiju, Miroslava Katića te Ivana Šute. Antiku, s povijesnoumjetničkog aspekta, promatra Nenad Cambi i Ivan Alduk, dok Palma Karković Takalić i Marina Vukov u svojim doktorskim disertacijama donose prikaz razvoja rimskih kultova i žrtvenika dijelom s promatranog područja.

Najcjelovitiji i najsustavniji prikaz dijela kliških lokaliteta nalazi se u *Starohrvatskom Solinu* urednika Emilia Marina te u trećem svesku monografije *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija* Tomislava Marasovića.

Posebnu pažnju valja posvetiti i radovima dvojice klišana, Valtera Firića i Srećka Listeša, koji su pripremili i objavili nekoliko monografija s kliškom tematikom, od monografije župne crkve, pregleda kliške toponomastike i leksika...

1.3. Metodologija istraživanja

Iščitavanjem stručne literature te monografija posvećenih ovom prostoru, uočen je nedostatak radova koji bi donijeli sintetizirani pregled sakralne (kultne) topografije kliškog područja. Dodatni poticaj za odabir teme i istraživanje ove problematike potaknut je i vlastitim lokalpatriotizmom i dobrim poznavanjem područja, kao i tematike, koja se obrađuje u radu.

Istraživanje je uključivalo više segmenata raznorodnog rada. Traženje objavljene literature o odabranim lokalitetima te posjet istima, bila je ishodišna točka rada. Uslijedila je potraga za objavljenim pisanim povijesnim izvorima (dokumentima i epigrafičkim spomenicima) kako bi se mogla predložiti datacija i imenovanje lokaliteta (titulari). S ciljem boljeg upoznavanja spomeničke baštine područja, višekratno su posjećeni i arhivi i muzeji unutar čijih se fundusa nalazi dokumentacija usko vezana za spomeničku i kulturnu baštinu kliškog područja.¹¹

¹¹ Ovim putem posebno se zahvaljuje mentoru doc. dr. sc. Vedranu Barbariću i komentorici Kristini Babić, pred., te profesorima s Odsjeka za povijest umjetnosti na svoj stručnoj pomoći, savjetima, usmjeravanju i potpori tijekom pisanja ovog rada te tijekom studija. Također, zahvaljuje se osoblju Arheološkog muzeja u Splitu, Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Hrvatskog državnog arhiva, članovima Hrvatskog društva Trpimir te svima onima koji su pomogli, što sa svojim anegdotama što otvaranjem *kapije*, u istraživanjima za ovaj rad.

2. POVIJESNA POZADINA

Najraniji tragovi života na području naselja Klis pronađeni su u špilji Krčine kraj zaseoka Mihovilovići. Radi se o nalazima impresso keramike iz razdoblja mlađeg kamenog doba, a već od 2. stoljeća pr. n. e. na području Klisa sigurno znamo da prebiva ilirsko pleme Delmata i hridina na kojoj se uzdiže Tvrđava Klis je već tada bila naseljena. Dolazak Hrvata nesumnjivo je važan događaj za prošlost Klisa, jer dva stoljeća kasnije Klis postaje središte srednjovjekovne Hrvatske. Kliško područje smatrano je kolijevkom hrvatske dinastije Trpimirovića koji su svoje dvore imali u Bijaćima i Solinu, a vladarsku rezidenciju na Klisu. Zbog svoje važnosti i položaja, Klis predstavlja svojevrsni ključ Dalmacije i srce srednjovjekovnog Hrvatskoga Kraljevstva, stoga i ne čudi što ime dolazi od grčke riječi *κλεισα* (*kleis*) koja označava pojam ključ.¹²

Krajem 11. stoljeća Klis dolazi pod vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva dinastije Arpadović. Početkom ožujka 1242. godine Tatari bezuspješno opsjedaju Tvrđavu Klis progoneći i tražeći kralja Belu IV., koji se bježeći pred njima sklonio unutar zidina Tvrđave.¹³ Krajem 13. stoljeća Klisom je zavladao hrvatska plemićka obitelj bibrirskih knezova Šubića, a krajem 15. stoljeća osmanska vojska je provalila preko Bosne do hrvatskih zemalja. Kako bi učvrstili svoj položaj na međi između dalmatinske obale i zaleđa prema Bosni te na putovima koji vode u hrvatsku unutrašnjost, Osmanlijama je bilo potrebno snažno uporište za svoju vojnu silu. Najbolje mjesto koje im je to moglo pružiti, kao i stratešku prednost u odnosu na Veneciju i hrvatsko-ugarskog kralja, bio je Klis. Stoga su ga odlučili osvojiti, a to su i uspjeli nakon više od dva desetljeća brobe. Narednih 111 godina Klis je bio pod osmanskom vlasti, da bi početkom travnja 1596. godine stotinjak Hrvata pod vodstvom splitskih plemića Ivana Albertija i Nikole Cindra uspjelo na prepad zauzeti Tvrđavu Klis.¹⁴ Zbog nestašice vode, hrane i ostalih resursa, kliški branitelji bili su prinuđeni 31. svibnja predati Klis Osmanlijama. Ponovni gubitak Klisa uglavnom su skrivili Mlečani koji su spriječili dolazak Hrvata i papinske vojske u pomoć kliškim osloboditeljima. Tijekom Kandijskog rata u ožujku 1648. godine oko deset tisuća mletačkih vojnika opsjelo je Klis kojeg je tada branilo oko tisuću Osmanlija. Nakon desetodnevnih krvavih borbi, tijekom kojih su

¹² (<ključ< grč. klēis 'važna točka'); (<klisura< mlet. ciusa= tosk. Chiusa 'visoka strma kamena gromada; stijena koja strši; hrid'); (<klif< engl. cliff [klif] 'strm, gotovo okomit kamen; greben').

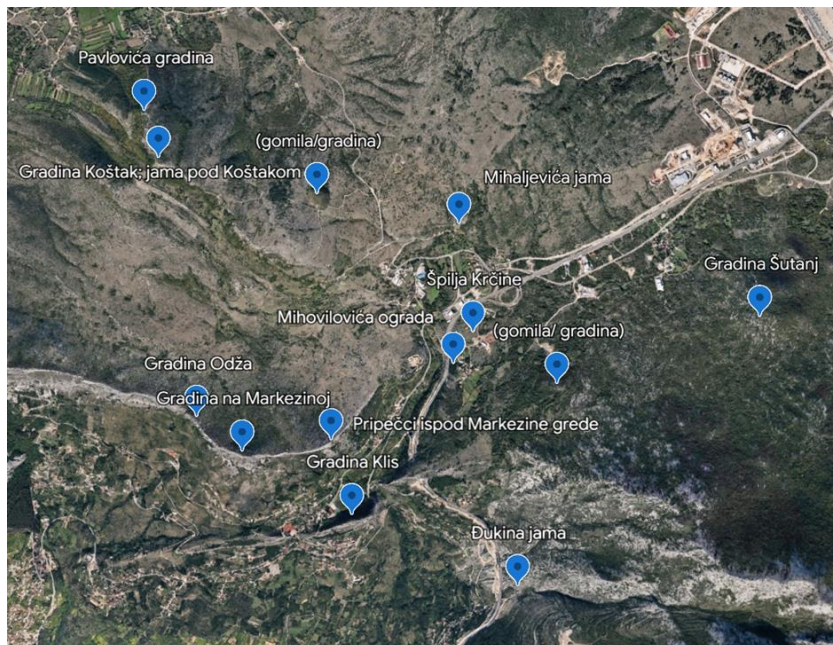
¹³ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 20.

¹⁴ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 28.

pojedini obrambeni položaji Klisa više puta osvajani, izgubljeni pa opet osvajani, Osmanlije su 31. ožujka odustali od borbe i predali Klis.¹⁵ Republika Sv. Marka upravljala je Klisom sve do 1797. godine. Tada je nakratko, do 1813. godine, preuzimaju Francuzi (Napoleon Bonaparte), a nakon njih nastupa razdoblje austrijske uprave sve do 1918. godine. Konačno, 1990. godine na Tvrđavu Klis postavljen je stijeg Republike Hrvatske.¹⁶

2.1. Pregled arheološke topografije u kontekstu prapovijesne pozadine

Ljudsku aktivnosti na prostoru kliškog područja možemo pratiti još od doba neolitika o čemu svjedoče brojni, no relativno oskudno dokumentirani, arheološki nalazi. Među škrapama i dubokim vrtačama, na isturenim, strateški najboljim mjestima nalazi se niz prapovijesnih arheoloških nalazišta. Gotovo svako istraženo uzvišenje na kliškom području sadrži tragove ljudske aktivnosti iz prošlosti. Golim okom najvidljiviji, i samim time najistraženiji su ostatci gradina (ili gomila¹⁷) odnosno njihovih nekadašnjih kamenih bedema.¹⁸

Karta 6: Prapovijesni lokaliteti na kliškom području.

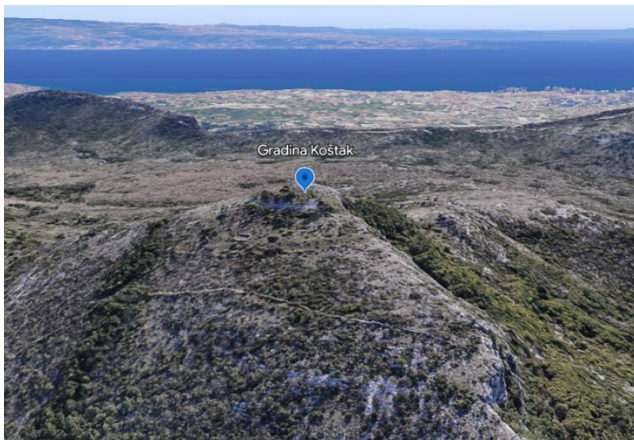
¹⁵ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 46-51.

¹⁶ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 56.

¹⁷ Terminologija korištena u literaturi i elaboratima istraživanja nije konzistentna.

¹⁸ Vezivno sredstvo pri gradnji bedema počinje se koristiti tek od antike, tako da je većina prapovijesnih ostataka (bedema) kliškog područja do danas sačuvana u tragu suhozida ili kamenih osipina.

Koštak gradina, ili gomila¹⁹, uzvišenje je (Δ 641 metara) na istočnom dijelu Kozjaka s čistim pogledom na dio srednjojadranskog akvatorija te unutrašnjost, lako kontrolirajući takozvani kliški prijevoj. Radi se o morfološki složenoj gradini, sveukupne površine oko 2000 metara kvadratnih, čiji središnji dio čini akropola na samom vrhu, a opasana je bedemima, koji se polukružno terasasto spuštaju. Prvi prsten bedema, duljine oko 100 metara, sačuvan je kao osipina od 15ak metara širine, a bedem je dodatno devastiran kada je unutar njega tijekom Drugog svjetskog rata ukopan bunker.²⁰ Također, na lokalitetu se mogu uočiti još dva prstena bedema.

Slika 2: Gradina Koštak.

Slika 3: Gradina Koštak; zračni snimak.

Slika 4: Gradina Koštak; prvi prsten bedema.

¹⁹ *Službeni vjesnik* Općine Klis iz prosinca 2016. godine ovaj lokalitet navodi kao „prapovijesnu gomilu i prapovijesnu utvrdu ispod Koštaka“.

²⁰ Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 20.

Otpriblike 250 metara jugozapadnije od vrha gradine nalazi se Jama pod Koštakom. Tipološki riječ je o jami tipa CB²¹ čiji „nepravilni otvor sekundarnog postanka vodi u vertikalnu cijev, koja prelazi sa strane u podzemnu kotlinu, čiji priječnik iznaša 18 m, prema zapadu se produžuje u strmi, širi rov, koji je u dužinu od 60m“.²² Pretpostavljena dubina špilje je oko 54 metara. Zbog nezgrapne vertikale, pretpostavlja se da nije aktivno i intenzivno korištena u prošlosti, no usprkos tome u njoj su pronađeni ostatci kasnoantičkih amfora.²³

Slika 5: Jama pod Koštakom.

Sjeverozapadnije, na stotinjak metara nižoj nadmorskoj visini, vidljivi su ostatci izdvojenog bedema, u dužini od oko 350 metara, s kamenom osipinom 20 metara širine, koji polukružno brani površinu od oko 14 000 metara kvadratnih.²⁴ Južna strana zaštićena je strmom liticom. Ovaj lokalitet mjesno stanovništvo naziva Pavlovića gradina, te je za pretpostaviti, s obzirom na izuzetnu blizinu i doticaj obrambenih bedema, kao i obradivih poljoprivrednih površina, da su dvije gradine zasigurno bile u nekakvom suodnosu.

²¹ Kombinacije jame s otvorom malenih dimenzija (1-4 metara) s izrazito vertikalnom osi cijevi te jame sa svedenom pećinom.

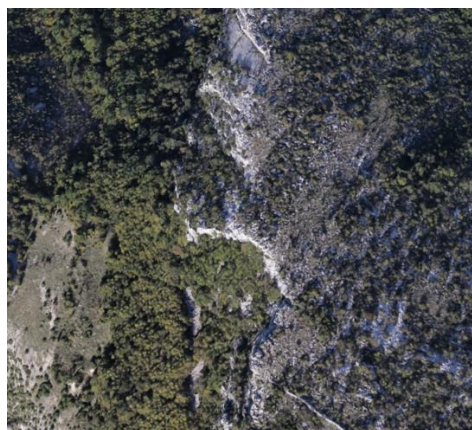
²² Girometta, Umberto. Jame i pećine srednje Dalmacije. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, Vol 9, No 1, 1923, str. 108.

²³ Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 20.

²⁴ Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 21.

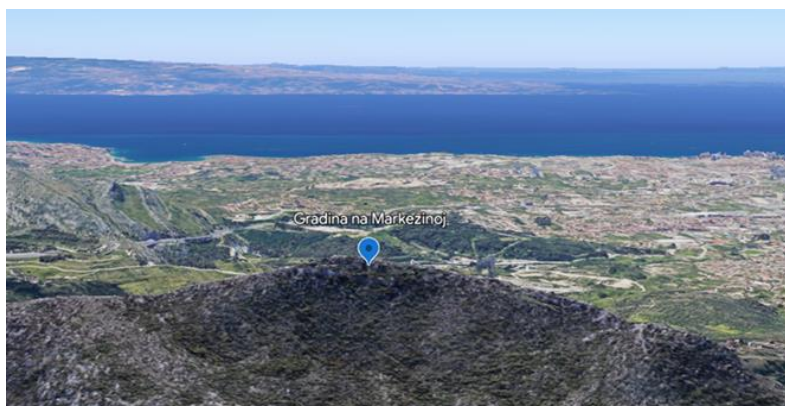

Slika 6: Pavlovića gradina.

Slika 7: Pavlovića gradina; zračni snimak.

Vizualno najimpresivnija litica, i krajnji svršetak Kozjačkog uzvišenja jest Markezina greda²⁵ te se na njoj nalaze dvije gradine. Prvu, takozvanu Gradinu na Markezinoj (Δ 572 metara) sa sjeverne strane štiti polukružni bedem duljine oko 200 metara, zatvarajući prostor od oko 6 500 metara kvadratnih, a osipina jest široka oko 10 metara.²⁶ Arheološka istraživanja, do sada, nisu provedena na ovom lokalitetu, no valja istaknuti kako se na bakrorezu iz 1704. godine, autora Joana Blaeua, koji prikazuje sjevernu i zapadnu stranu Tvrđave Klis može uočiti ucrtani turski kulturni objekt s okolnim grobljem kojeg opasuje polukružni zid. Gotovo pa identičan pretpostavljenom ostatku prapovijesnog bedema.

Slika 8: Gradina na Markezinoj.

²⁵ Litica Markezina greda ime dobiva 1596. godine nakon što je Klis, nekoliko tjedana oslobođen, pao ponovno pod Turske okupatore. Po narodnoj predaji, u bijegu pred Turcima mnogi su branitelji stradali, a jedan od njih je bio i Pietro Antonio di Capua, markiz od Colognise koji je rađe odabrao sam skončati svoj život bacivši se s litice, danas nazvane njemu u čast, nego smrt dočekati od strane turske ruke.

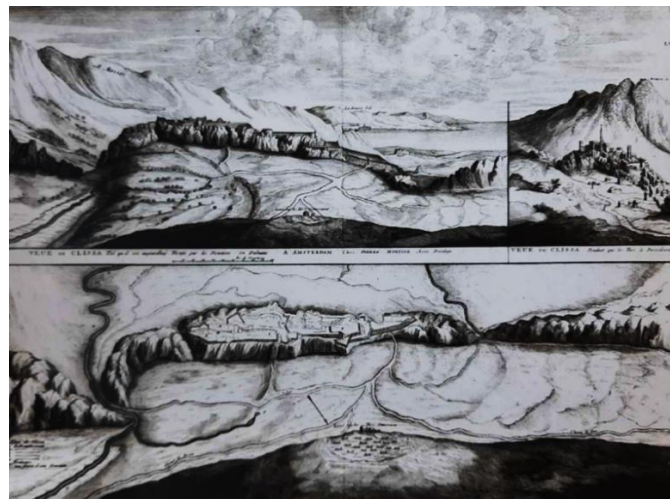
²⁶ Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 23.

Slika 9: Gradina na Markezinoj; zračni snimak.

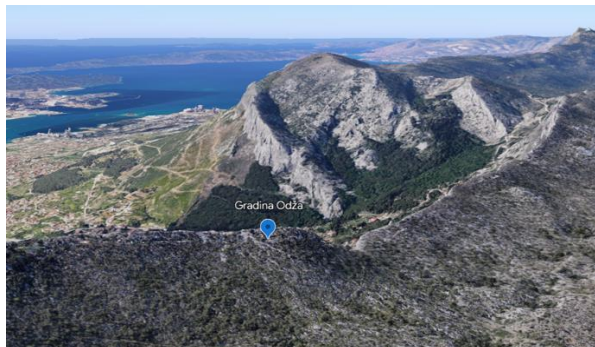

Slika 10: Gradina na Markezinoj; ostatci bedema.

Slika 11: Bakrorez autora Joana Blaeua s prikazom novovjekovnog, turskog, groblja na Markezinoj gredi iz 1704. godine.

Sjeverozapadnije od Gradine na Markezinoj, pored zaseoka Odže, pri samom početku Bobanove grede, nalazi se još jedna gradina – gradina Odža. Na lokalitetu jest vidljiv polukružni bedem duljine stotinjak metara, a o strateškoj važnosti položaja govori to da se svega nekoliko metara zapadnije od nje izdižu ostatci okrugle kule iz doba prodora Turaka.

Slika 12: Gradina Odža.

Slika 13: Gradina Odža; zračni snimak s označeno turskom kulom.

Proučavajući geomorfologiju prostora, nezanemariva je i uzvisina na kojoj se danas nalazi Tvrđava Klis. Pretpostavke o povijesnom kontinuitetu naseljavanja uzvisine dijelom su potvrđene krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća kada je Frane Buškariol sondiranjem pronašao „ostatke gradinskih naselja, ali još nije jasno iz kojeg razdoblja“.²⁷ Prema još neobjavljenim nalazima, takozvana kliška gradina naseljavana je zasigurno tijekom rimskog doba,²⁸ vrlo vjerojatno i tijekom željeznog doba, a moguće još i ranije.

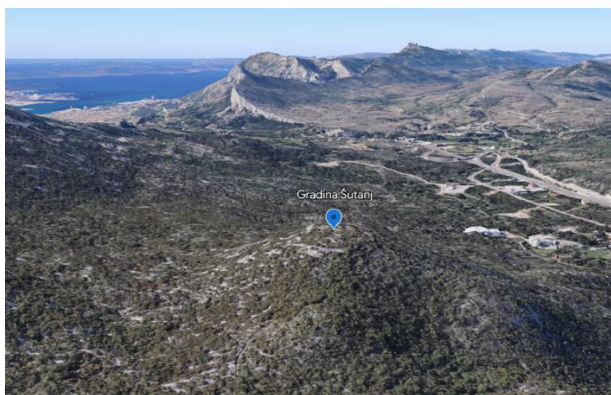

Slika 14: Kliška gradina.

²⁷ Katić, Miroslav. Prehistorijske gradine solinskoga i kliškoga područja. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 3 No. 1, 2010, str. 12.

²⁸ Neposredna blizina litice sa Silvanovim reljefom te moguće postojanje prirodnog paneja, kao i blizina izvora voda te brojni nalazi fragmentirane rimske keramike upućuje na veliku mogućnost postojanja rimskog naselja.

Gradina Šutanj nalazi se u podnožju planine Mosor, istočno od zaselka Kurtovići i Klapavica na istoimenoj uzvisini (Δ 480 metara). U usmenoj tradicijskoj baštini sačuvane su dvije predaje, prva prepričava kako je ovu gradinu sagradio car Konstantin, dok druga navodi da je gradina djelo kralja Bele IV. koji je objekt na uzvisini izgradio prilikom tatarskih progona.²⁹ Don Frane Bulić navodi kako „naziv Šutej, Šutaj, Šutanj, Šutan nedvojbeno ima sličnosti sa Soetovijom, lokalitetom koji se javlja u ilirsko-panonskom ratu za vrijeme Oktavijana Augusta.“³⁰ U prilog tezi da se čuvena Soetovija nalazila upravo na uzvisini Šutanj, osim toponomastičkih podudarnosti, Bulić navodi i ostatke već otprije poznatih antičkih zidina. Svega nekoliko stotinjaka metara niže, sjeverozapadno, nalazi se antički lokalitet Klapavice. *Službeni vjesnik Općine Klis* iz rujna 2012. godine ovaj lokalitet navodi kao „prapovijesno gradinsko naselje i rimska utvrda“.³¹

Slika 15: Gradina Šutanj.

Slika 16: Gradina Šutanj; zračni snimak.

Glede speleoloških objekata važno je još istaknuti i špilju Krčine u zaseoku Mihovilovići gdje je pronađena fragmentirana *impresso* keramika iz razdoblja neolitika, jamu Mihaljevića kraj zaselka Mihaljevići, pripečke ispod Markezine grede te Đukinu jamu.

²⁹ Bulić, Frane. Gradina Šutan (Soetovia). *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1907, str. 123.

³⁰ Autoričin slobodan prijevod, u izvoru: *Il nome Šutej, Šutaj, Šutanj, Šutan ha indubbiamente somiglianza con Soetoria, località che ricorre nella guerra illirico-pannonica sotto Ottaviano Augusto*. (Bulić, Frane. Gradina Šutan (Soetovia). *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1907, str. 123.)

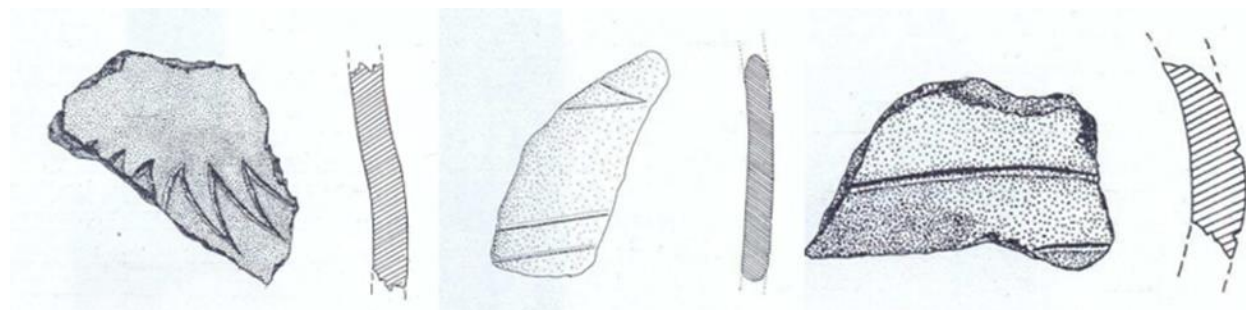
Setovia je bila veliko utvrđenje u kojem su Dalmati pružili posljednji otpor caru Oktavijanu Augustu.

³¹ 4. Općina Klis. Službeni vjesnik općine Klis, rujna 2012. <https://www.klis.hr/Sluzbeni%20vjesnik%20Općine%20Klis%20broj%206-2012.pdf>. Pristupljeno 5. ožujka 2023.

Slika 17: Pripećci ispod Markezine grede.

Đukina jama³² nalazi se na jugozapadnoj padini Mosora pored vijadukta Bandalova kosa na brzoj cesti Solin – Klis. Jama je duboko oko 74 metara, podosta uskog ulaza koji započinje kosinom koja se pretvara u vertikalni kanal visine 20 metara, koji završava velikom dvoranom koja se potom stepenasto dijeli u dvije cjeline. Svega nekoliko metara od ulaza nalazi se omanje četverokutno udubljenje (15 x 10 x 10 centimetara) koje je „vjerojatno služilo za olakšavanje spuštanja u jamu ili za nekakvu vrstu konstrukcije koja bi vodila do dna“.³³ Unutar gornjeg dijela velike dvorane pronađeni su arheološki tragovi u vidu povećeg broja kosturnih ostataka, tragova gareži i kremenih odbitaka kao i *impresso* keramike iz neolitika.

Slika 18: Đukina jama; pronađeni fragmenti neolitičke impresso keramike.

³² Lokalitet je otkrio Ljubomir Đukić, član Speleološkog odsjeka Hrvatskog planinarskog društva Mosor 1958. godine te njemu u čast špilja nosi ime.

³³ Katić, Miroslav. Neolitički nalazi iz Đukine jame u Klis-Kosi. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 23, 1991, str, 31.

3. SAKRALNA TOPOGRAFIJA KLIŠKOG PODRUČJA

3.1. Klapavice – Silvanovo svetište, Jupiterov hram, Crkvine

Lokalitet Klapavice (ili Crkvine) nalaze se u istoimenom mjestu, pored zaseoka Kurtovići, na putu uz cestu Klis – Dugopolje.

Prilikom arheoloških istraživanja koja su uključivala uklanjanje kamene gomile koja je skrivala nekadašnju ranokršćansku crkvu pronađen je natpis³⁴ (*ex i*)*MPERIO DOMINI IOVIS (op)TIMI MAXIMI IVSSIT SIBI AEDEM (fier)I CVM SVO CONSENTIO DEOR(UM) DEARV(m que s)ILVESTRIUM NYMPHIS FONTANIS CVM (sil)VANO NYMPHIS SILVESTRIUM CVM SILVANO FE(sc)ENIA ASTICE CVM SVO PARE CONIVGE T(ito) (...) FAVSTO VI ET AVG(ustali) A SOLO RESTITUIT* ili u prijevodu *Po zapovjedi gospodina najboljeg i najvišeg Jupitera dala je Fescenia Astice s mužem Faustom sevirom i augustalom iz temelja obnoviti hram Jupiteru s njegovom božanskom šumskom zajednicom: Silvanom sa šumskim Nimfama i vodenim Nimfama sa Silvanom.*³⁵

Natpis je koncipiran u sedam redova, kvalitetno isklesan i iznimno čitljiv. Slova u prvom redu su dominantno veća, kao i u drugom, dok je ostatak približno jednake veličine. Natpis je datiran u drugu polovinu 2. ili prvu polovinu 3. stoljeća,³⁶ a iz njega saznajemo da su Fescenija Astika i njezin suprug Tit Faust dali obnoviti nekadašnje Silvanovo svetište. Iz natpisa je moguće još iščitati da je Jupiter imao šumsku zajednicu koja se sastojala od jednog Silvana s vodenim nimfama i drugog Silvana sa šumskim nimfama.³⁷ Nenad Cambi ovu pojavu umetanja „dvokomponentnog Silvanovog ciklusa (...) pod okrilje vrhovnog rimskog božanstva Jupitera“ objašnjava kao rezultat procesa romanizacije gdje se „indigeni ciklus našao pod kontrolom državne religije“,³⁸ odnosno,

³⁴ AMS A-3928.

³⁵ Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 19.

³⁶ Sinobad, Marko. Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske. *Opuscula archaeologica*, Vol. 34 No. 1, 2010, str. 189.

³⁷ Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 19.

³⁸ Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 21.

kao što je već viđeno, jedan lokalni sustav šovanja uključio se u rimski panteon gdje se kao vrhovno božanstvo (pre)uzima Jupiter.

Don Frane Bulić u izvještaju o lokalitetu navodi još i kako je Arheološki muzej u Splitu otkupio dio pronađenih kamenih ulomaka te među istima posebno ističe nepravilni oštećeni ulomak reljefa s prikazom Silvana.³⁹ Iako je reljef u lošem stanju, sačuvan je samo gornji dio prikaza lika, jasno se može razaznati nago tijelo muškarca te početak debelih kozjih butina. U desnoj ruci drži *pedum*, a lijevom preko ramena prebacuje jarca. U pozadini, na lijevoj strani reljefa uočava se stablo s jednom savinutom granom prema Silvanu.

Iako pronađeni ulomci Silvanovog natpisa i reljefa otvaraju mogućnost (i vjerojatnost) postojanja nekadašnjeg Silvanovog, odnosno Jupiterovog hrama, među arheološkim ostacima ne postoje nikakvi arhitektonski dokazi, što navodi na zaključak da je taj isti hram, u zajednici s dvama Silvanima, najvjerojatnije porušen za vrijeme kristijanizacije, dok je sami lokalitet sačuvao svoj kontinuitet svetog mjesta.

Crkvine, ime za ranokršćanski i ranosrednjovjekovni sklop, sastoje se od dviju crkava, cisterne, krstionice, dvije pravokutne prostorije te okolnog groblja.

Sjeverna crkva, otkrivena tijekom istraživanja 1906. godine, jednobrodna je ranokršćanska crkva s upisanom polukružnom apsidom. Prostor svetišta od ostatka crkve bio je odvojen oltarnom ogradom, a nad oltarom u apsidi se uzdizao ciborij na četiri stupa. Dio kamene skulpture (pluteji, pilastri, kapiteli) je pronađen tijekom istraživanja.

Južna, ranosrednjovjekovna crkva, nešto je kraća i šira od sjeverne, te je prislonjena na nju svojim sjevernim zidom. Također je riječ o jednobrodnoj crkvi s upisanom polukružnom apsidom i narteksom. Zanimljivost je da su prilikom revizijskih istraživanja 2006. godine uočeni tragovi oslikane žbuke na unutrašnjim zidovima crkve.⁴⁰

³⁹Bulić, Frane. Sterro di una Chiesa antica cristiana del VI sec nella localita detta Crikvina a Klapavice, nel Comune Censuario di Klis (Clissa). *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1907., str. 123. AMS D-369..

⁴⁰Jurčević, Ante. Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 34, 2007, str. 246.

Unutar kompleksa smješteno je i groblje. Sveukupno je istraženo i označeno 25 grobova. Kontinuitet pokapanja mrtvih u Klapavicama, po arhitekturi i grobnim priložima, može se podijeliti u tri faze:

1. Ranokršćanska faza (5. – 6. stoljeće)

Grob 21 smješten je između južnog zida ranokršćanske crkve i sjevernog luka apside ranosrednjovjekovne crkve, te je prekriven podnicom ranosrednjovjekovne. Po navedenom, prva faza groblja se veže uz prvu fazu kompleksa.

2. Ranosrednjovjekovna faza (kraj 9. i početak 10. stoljeća)

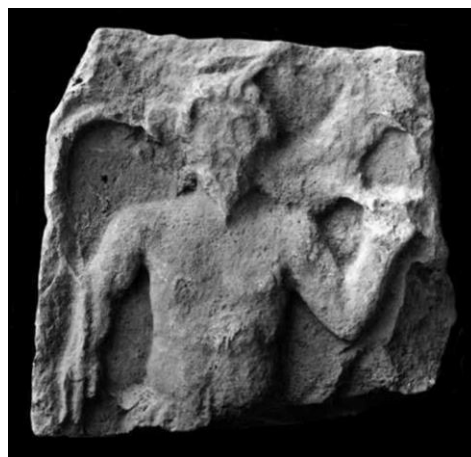
Datacija ove faze izvršena je zahvaljujući grobnim priložima, ponajprije paru srebrenih pozlaćenih ostruga koji su tipični za doba hrvatske srednjovjekovne države.

3. Faza 15. – 16. stoljeća

Ovoj fazi pripadaju grobovi istaknuti kamenim vijencima. Unutar groba 14 pronađen je srebrni prsten datiran u 15. – 16. stoljeće, a unutar groba 19 venecijanski novčić s početka 16. stoljeća.⁴¹

Slika 19: Klapavice; posvetni natpis.

Slika 20: Klapavice; reljef Silvana.

⁴¹ Jurčević, Ante. Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 34, 2007, str. 256.

Slika 21: Klapavice; tlocrt.

3.2. Silvanovi reljefi (i svetišta) – Peruča, Klis i Tri kralja

Svega nekoliko kilometara jugoistočnije, na području Peruče⁴² pronađen je reljef s likom Silvana⁴³ te se vjeruje da je na tom području nekada postojao i *fanum* u prirodnom okolišu.⁴⁴ Tipološki, ovaj reljef svrstavamo u takozvani *Silvan sam* tip reljefa gdje je prikazan Silvan *en face* u sjedećem položaju. Silvan prikazan je kao ojači muškarac, oble glave s bradom te kraće kovrčave kose koja u obliku pramenova pada na čelo i dvama kozjim rogovima. Po oblikovanju butina, koje su deblje i urešene valovitim linijama, za zaključiti je da se radi o kozjim udovima koje završavaju papcima. Desnom rukom, Silvan pridržava preokrenuti *pedum*, a preko desnog ramena pripočan mu je

⁴² Toponim Peruča karakterističan je za izvore žive vode stoga ne bi trebalo čuditi da se kroz povijest u jednom trenutku na tom području najvjerojatnije razvilo kulturno središte.

⁴³ AMS D-437.

⁴⁴ Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 24.

naramak. Lijevom rukom oslanja se na mali žrtvenik⁴⁵ pored kojeg se nalazi životinja.⁴⁶ Pozadinu krasi drveća u plitkom reljefu.

Drugi reljef Silvana⁴⁷ iz Klisa prikazuje Silvana kako sjedi na kamenoj hrudi u donjem desnom uglu natkrivene prostorije (najvjerojatnije špilje) s desnom nogom uzdignutom i savinutom u koljenu dok svira siringu,⁴⁸ a tri nimfe lijevo od njega, međusobno se drže za ruke i plešu.

Slika 22: Reljef Silvana iz Peruče.

Slika 23: Reljef Silvana iz Klisa.

Nerijetko, izvorna indigena svetišta znala su se nalaziti *sub divo*, a reljefi božanstava uklesani u živu stijenu. Jedno takvo svetište, s uklesanim reljefom Silvana u liticu podno izvora vode nalazimo u predjelu koji se danas naziva Tri kralja. Ante Rendić-Miočević donosi detaljan opis:

Pri dnu te litice, koju nadvisuju krševite i strme klisure kliškog krajolika, uz povišenu travnatu terasu prostrtu iznad dubokog korita potočića, danas zaraslog stablima i gustim grmljem, isklesan je na potpuno ravnoj stijeni lik Silvana u sličnoj ikonografskoj shemi, kakvu smo već vidjeli na opisanom reljefu s Kozjaka. Litica i reljef na njoj orijentirani su prema jugoistoku. Reljef je djelomično izlizan i

⁴⁵ Rendić-Miočević, Ante. Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone. *Arheološki radovi i rasprave*, VIII – IX, Zagreb, 1982, str. 132.

⁴⁶ Ili pas ili jarac ili koza.

⁴⁷ AMS D-458

⁴⁸ Siringa jest antički instrument od pet ili više međusobno povezanih cjevčica izrađenih, najčešće, od bambusa ili trstikie. Smatra se pretečom orgulja i hramonike.

prevučen tamnim lišajem. Oštećenja su također vidljiva, ali su znatno manja od oštećenja na kozjačkom reljefu. Kompozicija se nalazi na visini od oko pola metra od nivoa terase, visoka je oko 0,45 m, a široka je u središnjem dijelu oko 0,23 m, a pri dnu oko 0,30 m. Lik Silvana, bradatog starca, i ovdje je prikazan *en face*. Nego su do koljena vrlo tanke i završavaju teško čitljivim papcima, dok su butine debele i primjetno runjave. Genitalije koje naglašavaju itifaličnost ovog kozolikog lika vrlo su dobro uočljive. Prijelaz od nogu k trbuhu izražen je vrlo plastično, s kosim, dubokim urezima. Tijelo je prilično snažno, a ruke su spuštene do visine lakta. Desna ruka savijena je u laktu i blago izvijena prema rubu okvira koji omeđuje cijelu kompoziciju. Tom rukom Silvan, čini se, pridržava svoj plastično izražen pastirski štap, čiji je savinuti kraj, negdje u visini vrata, usmjeren prema okviru slike, i čak dijelom izlazi izvan samog okvira. Lijeva ruka je spuštена i neznatno je razmaknuta od tijela. Taj dio reljefa najviše je pštećen, pa se u ruci ne može nazrijeti nikakav atribut, a nije moguće niti pouzdano rekonstruirati položaj ruke u laktu, ali tako kao da se htjelo prikazati da je taj dio ruke ispružen u smjeru promatrača. Vrat je u cijelosti prekrila brada koja šiljato završava negdje u visini ramena. Detalji lica jedva se razabiru, nešto bolje očne šupljine, a mnogo lošije nos i usta. Uši, kako izgleda, nisu uopće naznačene. Oskudni tragovi nekad kovrčave kose sežu otprilike do visine gdje bi trebalo očekivati uši, a nekoć su polumjesečasto slijedili gornji rub čela. Nad glavom je dobro sačuvan lijevi od dva, nekada velika i debela roga tog kozorogog božanstva, dok se desni rog gubi u površinskim oštećenjima zubom nagriženog spomenika. u donjem, desnom uglu slike, do Silvanove lijeve noge, naziru se obrisi psa, s pogledom uperenim prema gospodaru. (...) Zanimljivo je primjetiti da i ovoj kompoziciji nedostaje česti Silvanov atribut, pastirska svirala, a čini se da nema ni jareta.⁴⁹

⁴⁹ Rendić-Miočević, Ante. Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone. *Arheološki radovi i rasprave*, VIII – IX, Zagreb, 1982, str. 133-134.

Slika 24: Reljef Silvana uklesan u stijenu kraj potoka Tri Kralja.

Slika 25: Reljef Silvana.

Rustični te iznimno oštećeni reljef Silvana⁵⁰ pronađen „u suhozidu iznad Solina, na putu prema Klisu“⁵¹, datiran u 2. ili 3. stoljeće, prikazuje središnji dio kulne slike, odnosno torzo muškarca uz kojeg se razaznaje *pedum* u lijevoj te pretpostavljena siringa u desnoj ruci. Za pretpostaviti je, po tragovima klesanja, da se sa svake strane Silvana nalazila i životinja, jarac ili pas.

Poredivši kliške reljefe, ponajprije *en face* reljefe, otvara se pitanje mogućnosti postojanja klesarske radionice ili škole koja je nekada, možda, djelovala na ovom području.

3.3. Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil

Južno od zaselka Mihovilovići, na kamenoj uzvisini mosorske strane Klis Grla, 1570. godine na bakrorezu Martina Koluntića Rota prvi puta, nama poznato, se pojavljuje utvrda Sveti Mihovil.

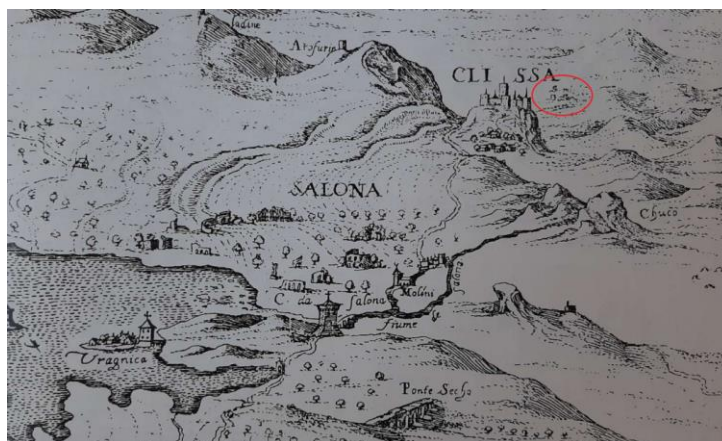
⁵⁰ AMZ KS-927.

⁵¹ Rendić-Miočević, Ante. Opažanja o nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno poznatih Silvanovih kulnih slika. u: *Illyrica Antiqua: in honorem Duje Rendić-Miočević*, ur. Demicheli, Dino. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017, str. 302.

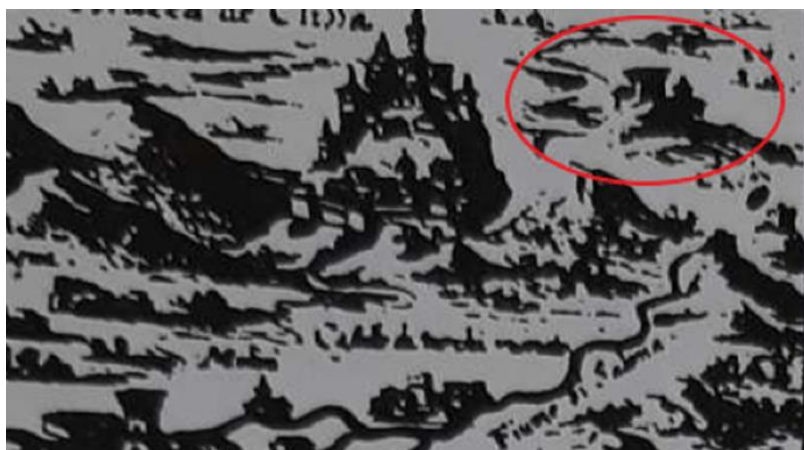
Bakrorez Bože Bonifačića iz 1574. godine jasno prikazuje uzvisinu (prostor današnjeg zaseoka Mihovilovići) nad kojoj se uzdiže pravokutna dvokatna kula s istaknutim kruništem, te po prvi puta jasan prikaz sakralnog objekta sa zvonikom s desne strane utvrde. Danas su na lokalitetu vidljivi samo ostatci glavne kule na istočnoj strani bedema. Sustavno istraživanje lokaliteta do sada, nažalost, nije provedeno.

Slika 26: Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil.

Slika 27: Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil; bakrorez Martina Koluntića Rote iz 1570. godine.

Slika 28: Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil; bakrorez Bože Bonifačića iz 1574. godine.

3.4. Grobni ostatci – Badžana i Lovruša

Osim ranosrednjovjekovnog groblja na Majdanu, na lokalitetima Badžana i Lovruša se, također, nalaze grobovi iz doba hrvatske ranosrednjovjekovne države.

3.5. Kapela Blažene Djevice Marije na Megdanu

Kapelica Blažene Djevice Marije nalazi se na zapadnoj strani trga Megdan, uz put što vodi prema crkvi svetog Ante na Megdanu. Radi se o skromnoj kapelici, omanjih dimenzija, pravokutna oblika čije je sjeverno pročelje raščlanjeno lučnim otvorom unutar kojeg je upisan manji, također lučni, drveni okvir koji pridržava staklo. U kapelici se nalazi replika takozvane Gospe od Dobića, kliške ikone Bogorodice, te Marijin kip niže kvalitete. Nad pročeljem, uzdiže se metalni sidrasti križ.⁵²

Slika 29: Kapelica Blažene Djevice Marije na Megdanu.

Slika 30: Kapelica Blažene Djevice Marije na Megdanu; unutrašnjost.

3.6. Crkva svetog Vida

Na gornjem dijelu Tvrđave Klis, između kasnoantičkog i poslije ranosrednjovjekovnog kaštela, unutar trećeg obrambenog obzida, između bastiona Bembo i Malipiero nalazi se crkva sv. Vida.

Nakon turskih prodora i osvajanja kliškog područja, ujedno i okupacije Tvrđave Klis 1537. godine, Murat-beg Tardić podiže džamiju na mjestu stare srednjovjekovne crkve. Mletačkim osvajanjem

⁵² Točna datacija nije poznata, no po kazivanju I.M. (rođ. 1965.) „dok sam bija dite mislin da je nije bilo“ prepostavlja se da je iz suvremenog doba.

Tvrđave Klis 1648. godine Murat-begova džamija pretvorena je u kršćansku crkvu svetog Vida.⁵³ Vjerski objekt danas jest centralnog oblika, kvadratnog tlocrta i s kupolom.

Prilikom istraživanja, u ljeto 2001. godine, pod vodstvom Miroslava Katića uočeni su tragovi u podnožju vanjskog, južnog zida crkve koji su dali naslutiti postojanje starije građevine. No zbog brojnih pregradnji i rušenja, što je objekt doživio, bilo je nemoguće dokazati i razjasniti u potpunosti njeno predromaničko oblikovanje.⁵⁴ Ipak, zaključeno je kako je starijoj građevini pripadala samo polovica površine sadašnje crkve, odnosno samo njezin južni dio. Sondiranje nije rezultiralo saznanjima o izgledu svetišta i položaju oltara u istočnom dijelu, no na zapadu su, izvan zidova džamije, pronađeni ostatci zida, što upućuje na to da se na tom mjestu najvjerojatnije nalazilo zapadno predvorje ranosrednjovjekovne crkve sv. Vida⁵⁵, koje je za vrijeme Turaka pretvoreno u vojarnu, a sjevernije se nalazio i minaret koji je porušen u bombardiranju 1648. godine.⁵⁶ Dokaz o postojanju starijeg predromaničkog objekta nalazi se i na Santinijevu crtežu iz 1668. godine. Objekt je bio jednobrodan, a po ostacima stubišta s lijeve strane zapadnih ulaznih vrata znamo da je bio i dvokatan. Radoslav Bužančić smatra da su pronađeni ostatci *westwerka* iz 9. stoljeća s nišom na sjeveru u kojoj je vjerojatno bio arkosolij.⁵⁷ Uz arhitektonske ostatke, pronađen je i sitni arheološki materijal, igle, novac, keramika...⁵⁸

Postojanje nekadašnje srednjovjekovne crkve podupire i, prilikom istraživanja otkriven, veliki broj mramornih ulomaka sakralne skulpture iz razdoblja 9. – 12. stoljeća. Osim ulomaka od kojih je kasnije rekonstruiran vladarski natpis⁵⁹, pronađeni su i ulomci pilastra, grede, pluteja te oltarne ograde. Svi ulomci izrađeni su od prokoneškog mramora, a u zid su bili zazidani tako da im se ne

⁵³ Firić, Valter. *Tvrđava Klis*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1996, str. 117.

⁵⁴ Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. Stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 32.

⁵⁵ Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 32.

⁵⁶ Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 30.

⁵⁷ Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 33.

⁵⁸ Do pisanja ovog rada nije objavljeno.

⁵⁹ *MEA DOM(n)A S(c)LAVA REGINA* (Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 34.);

EGO xy REX CROATORUM FILIUS xy-i REGIS UNA CUM CONIUGE MEA DOMASLAVA REGINA (hoc opus) FIERI IUSSI (Budak, Neven. O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu. *Historijski zbornik*, No. 2, 2011, str. 320.).

vidi dekoracija i natpis. Svi ulomci, također, sadrže karakteristične predromaničke motive poput pletera i pereca.⁶⁰ Posebne vrijednosti jest i ulomak s likom Krista u mandorli kojeg na rukama nose anđeli (*Maiestas Domini*), najvjerojatnije napravljen od istog ulomka antičkog spomenika kao i oltarna ograda, za kojeg se vjeruje da je nastao u istoj radionici kao i reljef iz splitske krstionice i crkve svetog Petra i Mojsija.⁶¹

U dnevniku vizitacije nadbiskupa Stjepana II. Cupillija iz 1718. godine navodi se da je nekadašnja kliška džamija pretvorena u crkvu, da je proširena i da je crkva imala tri oltara posvećena sv. Vidu, sv. Barbari i Blaženoj Djevici Mariji. Nadalje, navodi se kako slika Gospe od Dobrića⁶² nije vraćena u crkvu sv. Marije, već je ostala u Splitu. Vodeći se spomenom titulara crkve kao Crkva sv. Marije unutar koje se prije provale Turaka čuvala slika Gospe od Dobrića, i kasnijim oltarom posvećenim Blaženoj Djevici Mariji, nameće se zaključak da je nekadašnji titular crkve na Tvrđavi Klis mogao biti Sv. Marije.⁶³

Datacija predromaničke crkve nije sa sigurnošću moguća, no po načinu oblikovanja reljefa, te pripisivanju vladarskog natpisa Domaslavi⁶⁴ ili ženi Petra Krešimira IV.,⁶⁵ datira se u 10. odnosno 11. stoljeće.

Antependij kamenog stipesa trenutnog oltara ukrašen je prošaranim plavim mramorom kojeg prekidaju dva polukružna (na rubovima) te jedan kružni motiv prošaranog ljubičastog kamena. Na menzi je postavljen drveni tabernakul nekadašnjega glavnog oltara iz 18. stoljeća. Poviše, na zidu, obješena je replika slike Gospe od Dobrića flankirana dvjema kanonskim tablama. Sa svake strane

⁶⁰ Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 34.

⁶¹ Bužančić, Radoslav. Dvor, kaštel i grad hrvatskih kraljeva curtis, castrum i castellum. u: *Oslobođenje Klisa 1648. godine. Zbornik radova*, ur. Trogrlić, Marko. Vrandečić, Josip, Split: Književni krug, 2022, str. 78.

⁶² Riječ je o velikoj bizantskoj ikoni Bogorodice s djetetom koju su, kako predaja priča, bježeći pred Turcima Hrvati iz Bosne donijeli krajem 15. stoljeća. Padom Klisa pod turske ruke, uskoci su ikonu ponijeli sa sobom u Split gdje se i do danas čuva u svetištu crkve Gospe od Dobrića. Tradicionalno, na blagdan Svijećnice crkvi Gospe od Dobrića hodočaste pripadnici povijesne postrojbe Kliški uskoci u spomen na prijenos ikone iz Klisa u Split.

Tehnika izrade jest tempera na drvu, za sada nepoznatog je autora, a pripada tipu Bogorodice Glykophilousa ili Eleousa, takozvane Bogorodice umilne.

⁶³ Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 195.

⁶⁴ Budak, Neven. O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu. *Historijski zbornik*, No. 2, 2011, str. 320.

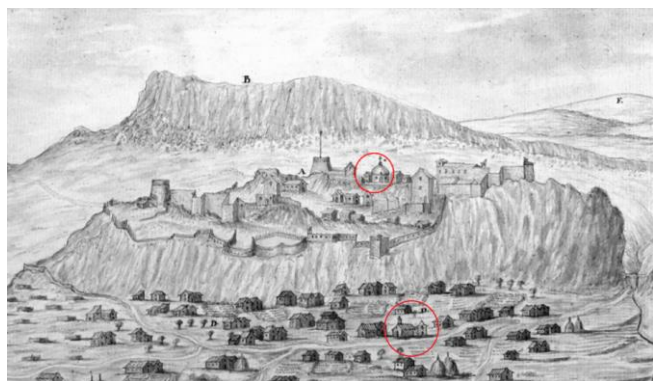
⁶⁵ Bužančić, Radoslav. Dvor, kaštel i grad hrvatskih kraljeva curtis, castrum i castellum. u: *Oslobođenje Klisa 1648. godine. Zbornik radova*, ur. Trogrlić, Marko. Vrandečić, Josip, Split: Književni krug, 2022, str. 78.

tabernakula, na menzi, nalazi se i po par svijećnjaka iz 18. stoljeća.⁶⁶ Ispred takozvanog blok-oltara nalazi se i jednostavni, neukrašeni kameni oltar-stol na jednom stupiću, a desno od njega jest drvena pravokutna propovjedaonica.

U crkvi se jednom godišnje, 15. lipnja na blagdan Svetog Vida, ili prvu nedjelju nakon, služi misno slavlje uz popratnu procesiju koja kreće od crkve sv. Ante na Megdanu.

Slika 31: Crkva svetog Vida.

Slika 32: Santinijev crtež Pogled na Klis s juga s označenim položajem crkve sv. Vida i crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, 1668.

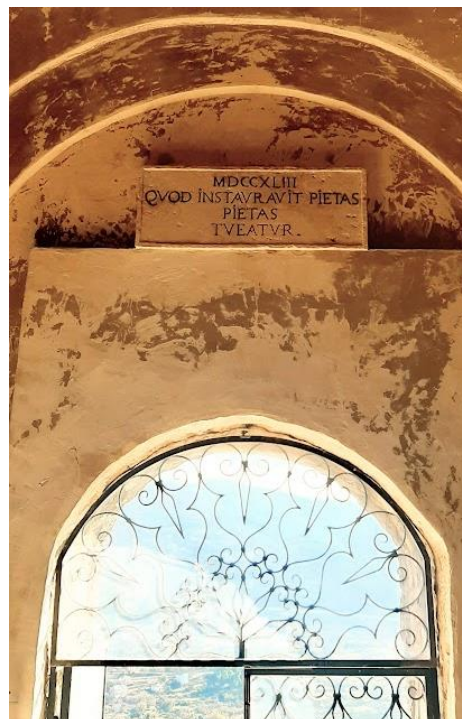

Slika 33: Crkva svetog Vida; tlocrt

⁶⁶ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 67.

Slika 34: Crkva svetog Vida; unutrašnjost.

Slika 35: Crkva svetog Vida; unutrašnjost; natpis na ploči poviše ulaznih vrata.

Slika 36: Crkva svetog Vida; ulomci vladarskog natpisa grede oltarne ograde.

Slika 37: Crkva svetog Vida; rekonstrukcija oltarne ograde.

3.7. Crkva svetog Ante

Crkva svetog Ante nalazi se na Megdanu, sjeverozapadno od Tvrđave Klis. Riječ je o maloj jednobrodnoj crkvi, pravilne orijentacije s pravokutnom apsidom unutar koje se nalazi oltar. Stipes oltara prekriven je bijelim oltarnikom, a nad menzom se nalazi predela od bijelog mramora ukrašena pravokutnim detaljima narančastog mramora. Nad predelom izdižu se dva stupa tamnog mramora koja nose prekinutu kamenu gredu istaknuta vijenca poviše koje jest zabat istaknutog zupčastog obruba, u čijem se središtu nalazi pozlaćeno Svevideće oko ili tzv. Oko providnosti. Katete zabata ukrašene su stiliziranim lišćem, dok se poviše zabata nalazi pozlaćeni trokutni ukras od akantusova lišća koji pridržava križ. S unutrašnje strane pročelnog zida uzidana je kamenica za vodu. Na sjevernoj strani, crkvi je prislonjena prostorija koja, danas, služi kao sakristija, iznad koje se uzdiže veliki zvonik na preslicu izgrađen 1929. godine.

Do 1929. godina, crkva je imala i manji zvonik na preslicu na vrhu pročelja koji je neposredno nakon uklonjen. Po starim fotografijama crkve, vidi se i da je prostor oko crkve prije bio ograđen betonskim zidom, koji je u jednom trenutku porušen, a predvorje crkve poravnato je dugim stepenicama. Crkva svetog Ante zasigurno je bila, bar u jednom trenutku, grobišna crkva o čemu svjedoči, danas u stube, poluzazidan nadgrobni križ s uklesanom godinom 1814.

Precizna datacija crkve nije moguća. Ono što otvara mogućnost datacije jest navedeni nadgrobni križ te katastarska karta Hasburškog Carstva iz 1831. godina na kojoj je crkva sv. Ante upisana. Na Calergijevoj topografsko-katastarskoj karti iz 1675. godine je nema, a ni na topografsko-katastarskoj karti Aleksandera Barbieria iz 1729. godine. Iz navedenog, možemo pretpostaviti dataciju crkve u početak 19. stoljeća.

Crkva svetog Ante, nakon dugog niza godina propadanja, obnovljena je zalaganjem župnika don Luke Jozića.⁶⁷

U crkvi se jednom godišnje, 13. lipnja na blagdan Svetog Ante služi misno slavlje uz popratnu procesiju među starim kućama na Megdanu.

Slika 38: Crkva svetog Ante.

Slika 39: Crkva svetog Ante, prije 1929. godine.

Slika 40: Crkva svetog Ante; detalj.

⁶⁷ Don Luka Jozić bio je kliški župnik od 1994. do 2004. godine.

Slika 41: Crkva svetog Ante; unutrašnjost.

3.8. Tri kralja – zdenac i samostan

Fontana di Tre Ré ili Zdenac / česma Triju kraljeva nalazi se zapadno od Tvrđave Klis, u neposrednoj blizini Crkve sv. Ante na Megdanu, na području koje se nekada zvalo Orišac. Česma je građena u obliku cisterne, dimenzija 5,50 x 4,50 metara, iz koje otječe voda u prostor natkriven trijemom s tipičnim orijentalnim svodom na šiljak. Česma ima tri pipe ugrađene u tri plitke niše te spada u „tip tzv. učlije, česme s tri pipka“.⁶⁸ Iznad niša, nalazi se i ravna kamena ploča, po svojoj prilici izvorno namijenjena nikad uklesanom natpisu. S bočnih strana cijelom dužinom su niske kamene klupe. Ulaz u česmu ograđen je kovanom ogradom.

Na topografsko-katastarskoj karti Zorzija Calergija, iz 1675. godine, označena je kao *2049 Fontana di Tre Ré*, a naziv Tri kralja objašnjava se darovnicom banice Margarete Spirančić iz 1466. godine unutar koje se spominje „kapeli Treh kraljev na Oršicu“ kojoj je darovala neku

⁶⁸ Zdravković, Ivan. Džamija i česma na Klisu. *Naše starine*, V, 1958, str. 297.

zemlju na Klisu. Vjeruje se da je na području današnje česme, ili u bliskoj okolici, nekada bio i istoimeni samostan konventualaca s crkvom posvećenom Trima kraljevima.⁶⁹

Slika 42: Tri kralja – zdenac.

Slika 43: Tri kralja – zdenac.

3.9. Crikvine – rimska *villa rustica* (i Mitrin hram), ranokršćanski i ranosrednjovjekovni sakralni kompleks

Na topografsko-katastarskoj karti Zorzija Calergija iz 1675. godine označena pod brojem 2072. *Sant' Illia di Illijnouvrillo* (*S. Elia di Lynourillo*) kao uglavnom porušena crkva nalazi se crkva na lokalitetu zvanom Crikvine ili Ilijino vrilo omeđena Ilijinim potokom i potokom Suvaja.

Don Frane Bulić prvi je sustavno provodio arheološka istraživanja lokaliteta prilikom kojih je pronađen ulomak reljefa s prikazom Mitre⁷⁰ u sekundarnoj upotrebi kao pokrov groba. Radi se o pravokutnoj vapnenačkoj ploči (46 x 73 x 14 centimetara) koja prikazuje tauroktoniju, odnosno Mitru koji ritualno kolje bika.

S obzirom na okolnosti, da je na ovom lokalitetu pronađen reljef s prikazom Mitre, naknadno preklesan, kako bi se mogao prilagoditi pločniku, te da apsida orijentirana prema zapadu ne bi trebala biti iz kršćanske ere, vrlo je vjerojatno da je ovo mogao biti mitrej u prvim stoljećima kršćanstva koji je naknadno uništen i srušen sa zemljom te da je Mitrin reljef preklesan i iskorišten kao pokrov u prostoru svetišta.⁷¹

⁶⁹ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 82.

⁷⁰ AMS D-412.

⁷¹ Autoričin slobodan prijevod, u izvoru: *Con riguardo alla circostanza, che in questa località venne trovato il bassorilievo di Mitra, battuto più tardi, per poter essere adattato nel selciato, che l'orientazione dell'abside verso*

Od antičkih ostataka, izuzev tragova apsida i skulpturalnih ulomaka, na lokalitetu su pronađeni i tragovi prostorija (najvjerojatnije gospodarskih)⁷², kao i sitni materijal (lunulasta brončana aplika, novčić, bijeli mozaik, rimski as...) koji se veže uz postojanje rimske *ville rustice*. Veliki broj antičkih spomenika reutiliziran je kao spoliji prilikom izrade podnog pokrova ili grobnih mjesta kasnijih razdoblja, a jedan od njih datiran je u 434. godinu „te možemo zaključiti kako je objekt do toga vremena bio u funkciji, makar kao mjesto ukopa“.⁷³

O daljnjem razvoju i upotrebi lokaliteta tijekom razdoblja ranokršćanstva nemamo točne podatke. Neki od priloga tezi postojanja ranokršćanske faze jesu natpis i datacija reutiliziranog sarkofaga, dva ulomka s urezanim križevima⁷⁴ te dogradnja po dvije lezene sa svake strane na starije unutrašnje zidove crkve u ranom srednjem vijeku.⁷⁵

Jednobrodna ranosrednjovjekovna crkva, datirana zahvaljujući grobnim priložima u 9. stoljeće, pravilne je orijentacije, s upisanom polukružnom apsidom. Unutrašnjost joj je podijeljena dvama parovima lezene, a po utorima za uglavljivanje pilastara i pluteja u podu, znamo da je imala i oltarnu ogradu.

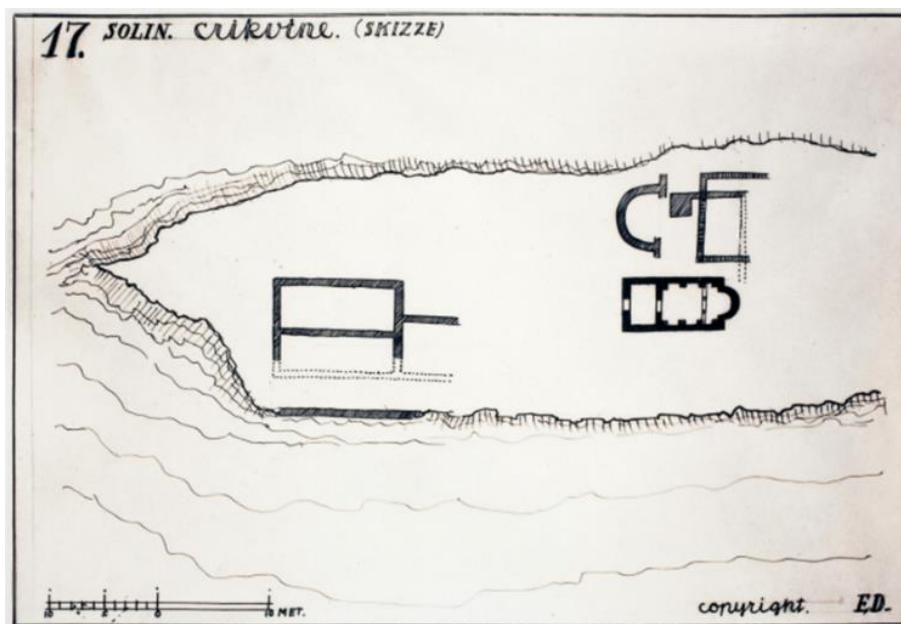
Owest non dovrebbe essere di epoca cristiana, è probabile che essa potrebbe essere stata un Mitreo nei primi secoli del cristianesimo e che più tardi all'epoca cristiana questo sacello sia stata distrutto e livellato al suolo e che il monumento Mitraico, il bassorilievo, venne martellato e convertito in un pezzo da selciato del sacello posteriore. (Bulić, Frane. Quattro bassorilievi di Mitra a Salona. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1909., str. 53.)

⁷² U Arhivu Dyggve u Konzervatorskom odjelu u Splitu nalaze se fotografije lokaliteta. Među njima je i fotografije preše za grožđe.

⁷³ Uroda, Nikolina. Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 1 No. 1, 2008, str. 73.

⁷⁴ Migotti, Branka. *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990, str. 114.

⁷⁵ Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 198.

Slika 44: Crikvine; tlocrt.

Slika 45: Crikvine; Mitrin relief.

Slika 46: Crikvine; preša za grožđe.

Slika 47: Crikvine; označeni ranokršćanski ulomci s urezanim križevima.

3.10. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu nalazi se na istočnom predjelu Klis Varoša, odnosno podno južnog obrambenog obzida Tvrđave Klis.

Zbog manjka povijesnih i arheoloških istraživanja i dokaza sa sigurnošću se ne može precizno utvrditi vrijeme nastanka njezina najranija oblika. No u mirovnom ugovoru između kneza Nelipca i kneza Mladina III. Šubića (1333.) spomenuta je Crkva u Varošu.⁷⁶ Za pretpostaviti je da se radi o predromaničkoj fazi današnje Crkve UBDM.⁷⁷ S titularom *Madonna dell' Assunta* (Gospa od Uznesenja) prvi put, kako je do sada poznato, je spomenuta 1658. godine.⁷⁸

Na topografsko-katastarskoj karti Zorzia Calergija, iz 1675. godine, crkva u Varošu, *La Madona Nel Borgo*, prikazana je kao pravokutna, skoro pa i kvadratna, jednobrodna građevina s

⁷⁶ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 13.

⁷⁷ Postoji nekoliko gravura iz doba turskih prodora (npr. Bakrorez Giacoma Franca iz 1579., bakrorez u izdanju Johann Georga Schwandtnera iz 1748.,...) koji župnoj crkvi u Varošu dodaju minaret s 'alamom. Dakako, postojanjem gravura s prikazom islamskih karakteristika otvara se mogućnost postojanja islamske faze današnje župne crkve. Ovdje treba biti izrazito oprezan jer arheoloških tragova koji bi poduprijeli ovu tezu nemamo, a autori gravura, i karata, često su ili nedovoljno poznavali teren ili radili prema opisima što je znalo rezultirati nedosljednostima i vlastitim intervencijama koje se ne poklapaju u stvarnom prostoru.

⁷⁸ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 16.

polukružnom apsidom. Na crtežu *Južna strana tvrđave Klis* iz 1688. godine Giuseppe Santini podno Tvrđave ucrtava naselje *Borgo* (današnji Varoš) te omanju, jednobrodnu, pravilno orijentiranu crkvu s dvostrešnim krovom i zvonikom na preslicu nad zapadnim pročeljem.

Po dokumentu iz 1710. godine znamo da crkva nije bila posvećena te da su se u njoj nalazila četiri oltara: Presvetog Sakramenta, sv. Ante, Raspeća i Navještenja Blažene Djevice Marije,⁷⁹ a iz dnevnika druge Cupilijeve vizitacije (1718.) saznajemo da se na velikom oltaru nije nalazila oltarna pala te je, najvjerojatnije, upravo ovaj oltar, po nadbiskupskoj naredbi, prebačen u crkvu svetog Ivana Krstitelja u kliškom polju.

O preciznijem izgledu crkve i prostora oko nje, saznajemo iz crteža Antonia Ferrare⁸⁰ iz 1746. godine. U samom središtu naselja Varoš, na sjecištu puteva, nalazi se longitudinalna pravokutna crkva (*Chiesa*) s kvadratnom apsidom orijentirana zapad – istok. Zapadno od nje nalazi se zidom ograđeno dvorište.

Nova i veća apside napravljena je 1781. godine za potrebe smještanja novoga glavnog oltara, koji je bio povjeren braći dall' Acqua, i sakristije.⁸¹

O promjenama izgleda crkve kroz kraj 18. i početak 19. stoljeća nam govori nekolicina austrijskih crteža Klisa. Na crtežu austrijske inženjerijske direkcije iz 1800-ih, crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije prikazana je pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom i krovom na dvije vode. Na crtežima austrijske inženjerijske direkcije iz 1830. i 1859. godine, crkva je i dalje pravokutna, no s bočnim kapelama u obliku latinskog križa, s izduženom pravokutnom apsidom i bočnim zvonikom. Ispred crkve nalazi se i ograđeno dvorište sa župnom kućom na zapadnoj strani i stubištem na jugozapadnoj i sjeveroistočnoj strani.⁸²

Jednobrodna crkva omanjih dimenzija iz 18. stoljeća, u razdoblju od 1900. do 1902. godine, proširena je u trobrodnu po nacrtu Ćiril Metoda Ivekovića iz 1898. godine.⁸³ Po sačuvanim skicama, raspoznajemo do tada sačuvane dijelove stare crkve koji su valorizirani i u obnovi crkve. Riječ je o baroknoj pravokutnoj apsidi, istočnom dijelu zida glavnog broda te zvoniku. Nakon

⁷⁹ Firić, Valter. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 16.

⁸⁰ Antonio Ferrari, mletački kapetan, vodio je obnove Tvrđave Klis 1746. godine.

⁸¹ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 18.

⁸² Stepeništa su u istoj orijentaciji i tlocrtu i danas u upotrebi.

⁸³ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 24.

preuređenja, crkva je postala trobrodna, gdje je glavni brod dimenzijama najširi te isti na istočnoj strani završava izduženom pravokutnom apsidom unutar koje je smješten glavni oltar, dok su bočni, uži i kraći, brodovi opremljeni oltarima sv. Križa (južni) i Gospinim oltarom (sjever). Na južni brod, naknadno je prislonjena sakristija. Sa sjeverne strane crkve nalazi se i zvonik iz 19. stoljeća tradicionalnog dalmatinskog tipa s dvjema lođama izgrađenima u obliku bifora na gornjim katovima i četverostranim piramidalnim završetkom. Valja napomenuti da su na obnovi u prvom mahu radili pretežito Klišani, što „kazuje o odanosti vjeri, skrbi i samozatajnosti tih skromnih i siromašnih mještana Klisa da što prije obnove svoju župnu crkvu.“⁸⁴

Tijekom obnove i proširenja crkve, 1900. – 1902. godine, nisu izvršena nikakva arheološka istraživanja.

Izvorno, unutrašnjost crkve bila je oslikana radovima Dragutina Inchiostrija.

... u središnjem medaljonu bilo je prikazano Uzvišenje Majke Božje, a oko nje četiri evanđelista, dva božja jaganjca i sv. Cecilijom. Na zidu iznad slavluka bila je napravljena velika slika s prikazom Isusa i dvanaest apostola, ispod kojih su s desne i s lijeve strane bili prikazani sv. Ćiril i sv. Metod. Na svodu apside stajala je slika sv. Trojstva s prikazom Boga Oca koji na koljenima drži svog raspetog Sina, dok nad njima lebdi Duh Sveti. Na sjevernom i južnom zidu iznad stupaca i lukova glavnog broda, bio je prikazan niz od osamnaest svetaca i svetica koji se osobito štiju i kliškoj župi, a među njima su bili sv. Ivan Krstitelj, sv. Juraj, sv. Ante i sv. Kata. (...) don Frane Bulić je i prilikom njena oslikavanja savjetovao da u nizu prikaza svetaca naslika i sedam solinskih mučenika, (...) Pored ovih kompozicija, na pročelnom je zidu iznad kora bila napravljena povijesna slika bitke s Turcima za oslobođenje Klisa koja je prikazivala mnogo malih figura, a na donjim dijelovima zidova bili su naslikani folklorni motivi, klasje, grozdovi i drugi plodovi. Stubovi i polustubovi koji dijele brodove bili su oslikani tako da se na njihovim površinama oponašala struktura mramora.⁸⁵

No zbog prevelike vlage, uzrokovane prokišnjavanjem krova, i brojnih intervencija i popravljanja slika, konačno je odlučeno napraviti građevinske zahvate u svrhu sanacije prokišnjavanja te je bio raspisan natječaj za novo unutrašnje oslikavanje.

Raspisuje se natječaj za izvedenje građevinskih radova u unutarnjosti i na pročeljima Župske Crkve na Klisu. Interesenti, koji treba da dadu svoje ponude najkasnije do konca aprila ove godine neka se obrate za podatke, koje će dobiti besplatno na (-) CRKOVINARSTVO ŽUPSKE CRKVE NA KLISU⁸⁶

⁸⁴ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 24.

⁸⁵ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 26.

⁸⁶ Novo Doba, 1936/04/14, str. 3.

Raspisuje se natječaj za izvedenje slikarskih i dekoraterskih radova u unutrašnjosti Župske Crkve na Klisu. Natječaju su pripušteni svi slikari-umjetnici jugoslavenski državljani. Interesenti neka se obrate na potpisano Crkvinarstvo, koje će im besplatno poslati propozicije natječaja, spisak sižea za slike, i skice crkve. Rok natječaja je 1. jula 1934. 1529-III CRKOVINARSTVO ŽUPSKE CRKVE NA KLISU⁸⁷

Na natječaj za oslikavanje crkve javili su se Valtazar Baždar, Narcis Burić, Živko Kljaković, Zvonimir Kocjan, Frane Kopač, Vjekoslav Parać i Mate Meneghello Rodić. Žiri⁸⁸ je jednoglasno Paraću povjerio oslikavanje unutrašnjosti crkve.⁸⁹ Paraćeve freske prikazuju, uz tipične slike svetaca i kršćanskih tema, i teme iz hrvatske i kliške povijesti. To su: *Mongole i ine nevjernike od Klisa odbiše; Branik kršćanstva bijahu; Trpimir knez crkvu klišku obdari; Krst Sveti Hrvati u davnini prihvatise; Sv. Josip, Dujam mučenik solinski, Spiridon, Vid, Juraj; Sveti apostoli učenici Kristovi; Sv. Cecilija, Katarina, Jela Križarica, Antun, Jeronim Dalmatinac, Roko; Mir narodima Bože daruj; Junaci od nekrsta Klis oslobodiše; Turci branitelja Kružića pogubiše; Megdan s Bakotom silnim Parizović prihvat.*

Dimenzije današnje crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije iznose 32 x 18 metara (najduža i najšira točka). Pročelje je vizualno podijeljeno u tri zone profiliranim vijencem. U donjem, ujedno i najširem dijelu nalazi se portal polukružnog završetka flankiran polupilastrima koji nose baldahin, a poviše njih se uzdiže zabat. Sa svake strane ulaznog portala nalazi se brončana ploča s posvetnim križem, a u zabatu je uklesan natpis: OVA CRKVA BLAŽENOJ DJEVICI MARIJI NA NEBO UZNEŠENOJ POSVEĆENA GOD. 1900 – 1902 NA TROŠAK CRKVE I SELA MALNE SASVIEM OBNOVLJENA BI OD PRES POM BISKUPA V PALUNKA POSVEĆE ZA PRESV DIEC BISKUPA F F NAIKĆA ZA DON DUJMA MLADINOVA ŽUPNIKA DNE 20. SVIBNJA 1905.⁹⁰ Srednji dio pročelja krasi veliki okrugli prozor, dok se na najgornjem dijelu, trokutnog oblika, nalazi manja osmerolisna rozeta. Na vrhu se uzdiže kameni križ. Pročelje je još raščlanjeno i dvama pomoćnim portalima koji vode u bočne brodove. Na stražnjem zidu apside,

⁸⁷ Novo Doba, 1936/04/14, str. 10.

⁸⁸ Žiri su činili don Herkulan Luger, don Vicko Fulgosi, župnik Ante Petak, don Lovre Katić, dr. Ljubo Karaman, dr. Ivan Delalle i inž. Antun Barač.

⁸⁹ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 30.

⁹⁰ Zanimljivost jest da navedena ploča s natpisom nije originalna. Ona iz 1908. godine zbog iznimno niskih temperatura u zimu 1997. godine je pukla te je zamijenjena, no tekst je ostao izvorni.

vidljivo i s vanjske i unutrašnje strane, nalazi se zazidana rozeta. Krov glavnog broda jest na dvije vode, dok bočne brodove natkrivaju jednostrešni krovovi.

Kao što je već navedeno, prostor apsida glavnog oltara jedan je od najstarijih dijelova kliške župne crkve. Presvođena bačvastim svodom, apsida je dvama uskim okomitim prozorima sa svake uzdužne strane raščlanjena, kao i vratima gdje ona sjeverna vode u naknadno izgrađenu prizemnicu i zvonik, dok južna vrata vode u sakristiju. Osim što je od ostatka crkve vizualno i prostorno odvojena blago uzdignutim podom, odvojena je i polukružnim slavlukom na dva kutna pilastra. Po inventarnim zapisima crkve članova bratovštine Presvetog Sakramenta, iz 1794. godine, crkva je imala oltarnu ogradu čiji se „sačuvani dijelovi nalaze u stražnjem dijelu apsida, odnosno prostoru nekadašnje sakristije.“⁹¹ U podu apsida nalazi se zazidano i nekoliko nadgrobnih ploča bez natpisa. Današnji glavni oltar crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije rad je braće altarista Pia i Vicka dall' Acquae.⁹² Pravokutni kameni stipes uzdignut je na tri stube, s kutnim pilastrima koje krase pravokutni ulomak zelenog mramora i po glava anđela. Prednji dio stipesa od crvenog mramora ukrašen je dvjema bijelim mramornim S linijama stiliziranog lišća s lijeve i desne strane, a u sredini se nalazi ulomak zelenog mramora obavijen stiliziranim lišćem srolikog oblika i glavom anđela poviše, oboje, također, od bijelog mramora. Nad menzom oltara uzdiže se monumentalna pala s prikazom Uznesenja Marijina, rad Virgila Meneghella Dinčića.⁹³ Oltarna pala flankirana je stupom, polustupom i dekorativnim volutama sa svake strane od prošaranog crvenkastog mramora, koji nose prekinutu gredu s presječenom trokutastim zabatom. Na bočnim stranama zabata nalazi se sjedeći anđeo, sa svake strane, koji pridržavaju baldahin. U središtu zabata, nalazi se kip Golubice Duha Svetoga, a ispod dvije krilate glave anđela.

Južni brod završava oltarom sv. Križa koji se sastoji od kamene stube iznad koje se uzdiže stipes oltara čiji je antependij ukrašen rombom u sredini, te s četirima manjim pravokutnim trokutima u rubnim dijelovima, napravljenih od narančastog mramora. U sjecištu dijagonala, odnosno u središtu romba nalazi se takozvani plosnati križ čiji se krakovi, istih dimenzija, prema vrhu šire. Predela, također, je napravljena od prošaranog narančastog mramora te na njoj je oslonjen oltarni retabl koji je flankiran dvama stupovima isklesanih u istom mramoru. Središnji dio stabla stupa jest glatko obrađen, dok su krajevi ukrašeni kanelurama. Oba stupa završavaju pozlaćenim

⁹¹ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 51.

⁹² Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 59.

⁹³ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 63.

korintskim kapitelima. Kapiteli nose kameni arhitrav te zabat. Timpan je napravljen, također, od narančastog mramora, a u njegovom središtu nalazi se pozlaćeni vijenac s trakama, dok se poviše zabata nalazi pozlaćeni trokutni ukras od akantusova lišća koji pridržava križ, a nad katetama zabata nalaze se, sa svake strane po jedna pozlaćena krilata glava anđela. Unutar lučnog otvora oltara, nalazi se drveno raspelo s raspetim Kristom, većih dimenzija i nepoznata autora. Autorstvo drvenog križa prepisuje se Josipu de Marchi te je datirano u 1911. godinu.⁹⁴ Danas je oltar sv. Križa ukrašen, osim cvijećem, dvama drvenim anđelima iz 18. stoljeća, kipom sv. Roka iz 19. stoljeća,⁹⁵ te sa šest srebrenih svijećnjaka iz 18. stoljeća.

Gospin oltar, ili sjeverni oltar koji se danas štuje u crkvi, rad je nepoznatog venecijanskog majstora iz 19. stoljeća.⁹⁶ Ispred kamenog stipesa nalazi se antependij koji je porubljen i u sredini ukrašen krugom od narančastog mramora. Četiri stupa od istog narančastog mramora uzdižu se iznad i nose prekinutu gredu, vijenac i polukružnu kupolu. Arhitektonsko oblikovanje ostavlja iluziju niše u čijem je središtu postavljena slika Majke Božje, rad slikara Augustina Stangnera, iz 1799. godine⁹⁷, u srebrenom okviru s trokutastim zabatom ukrašenim četirima anđelima i krunom. Polukupola ima kasetirani svod (trokutasta i kvadratna polja), a poviše nje se uzdiže Gospin kip. Danas je Gospin oltar ukrašen, osim cvijećem, dvama drvenim anđelima koji nose baklju iz 18. stoljeća te sa šest srebrenih svijećnjaka iz 18. stoljeća. Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu župna je crkva u kojoj se svakodnevno odvija misno slavlje.

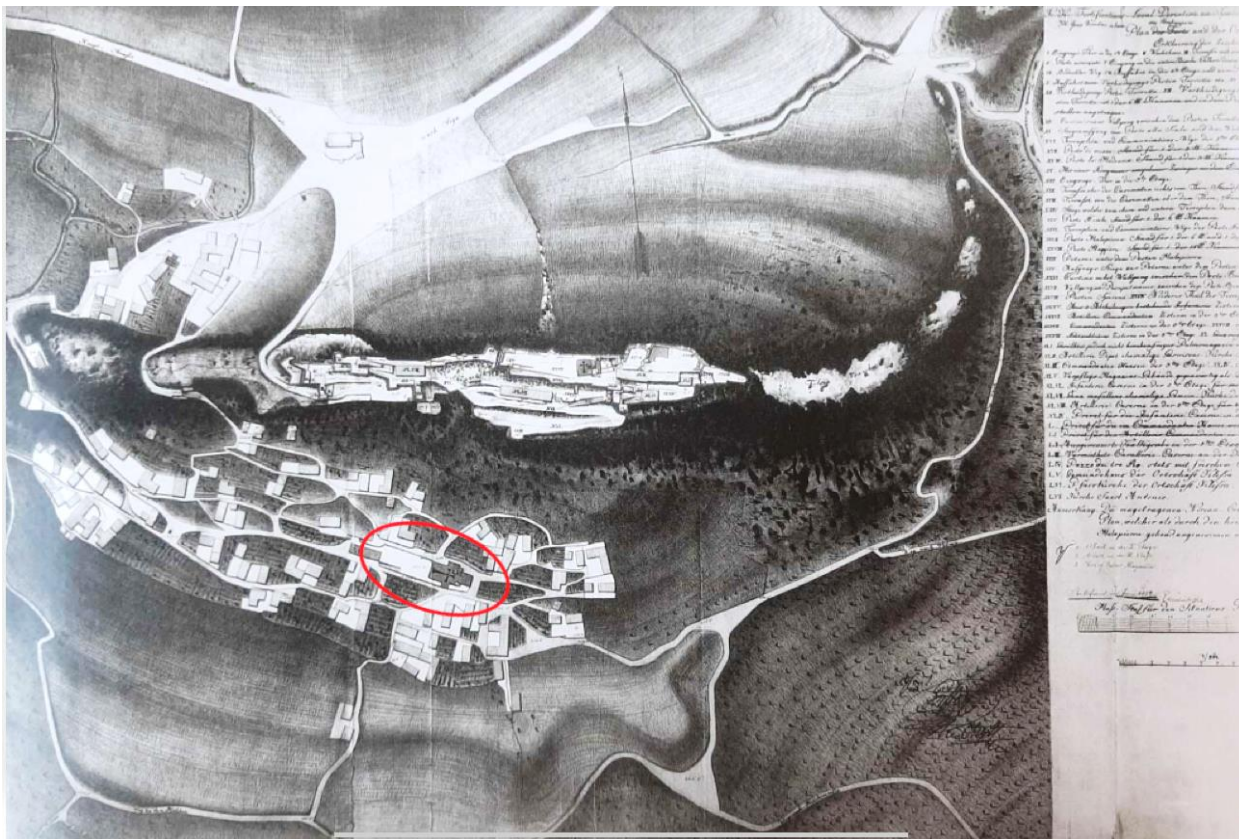
Slika 48: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije.

⁹⁴ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 64.

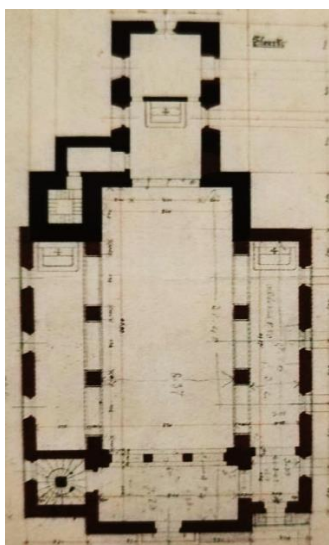
⁹⁵ Zanimljivo jest kako se u dokumentima, prije 19. stoljeća, ne spominje štovanje svetog Roka na području Klisa. Sveti Roko, danas žastitnik općine i župe, nema svoju crkvu, a ni oltar na području Klisa.

⁹⁶ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 66.

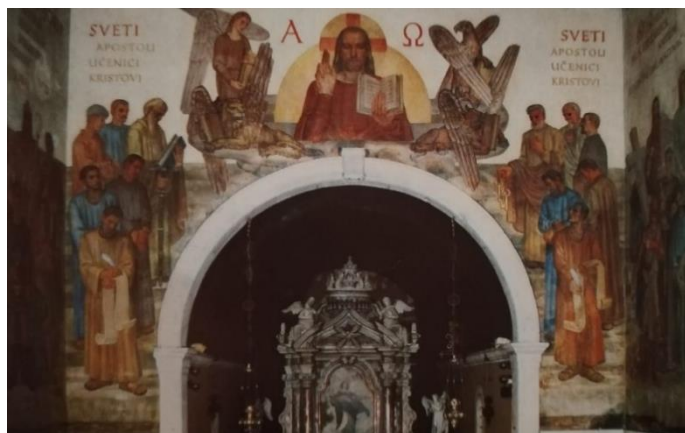
⁹⁷ Na poleđini se nalazi potpis i datacija: *AV: Stang. Pinx. 1799.*

Slika 52: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; crtež austrijske inženjerske direkcije iz 1859. godine.

Slika 53: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; tlocrt.

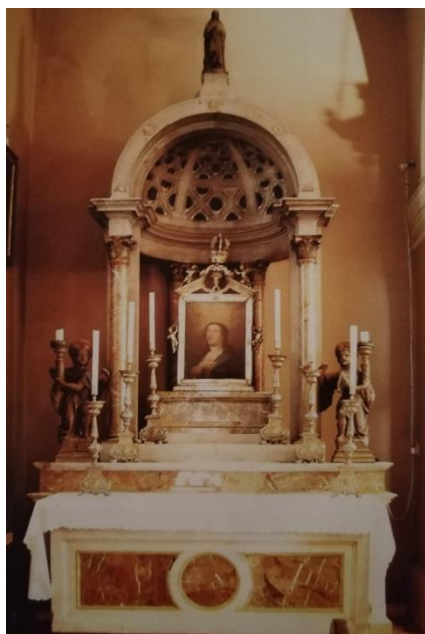
Slika 54: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; freske na trijumfalnom luku.

Slika 55: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; glavni oltar.

Slika 56: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; freske na bočnim zidovima.

Slika 57: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; Gospin oltar

Slika 58: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; oltar svetog Križa.

3.11. Crkva svete Katarine

Crkva svete Katarine nalazi se na istoimenom mjesnom groblju u Klisu. Radi se o omanjoj jednobrodnoj crkvi, pravilne orijentacije, s polukružnom apsidom nižom od lađe. Pročelje je raščlanjeno drvenim dvokrilnim portalom s kamenim ovratnikom i nadvratnikom, četverolisnom kružnom rozetom upisanom u mramorni kvadrat, zvonikom na preslicu te plitkom kružnom kamenicom uzidanom južno od portala. Cijelo pročelje crkve u lini je s obodnim zidom groblja. Na sjevernom zidu nalazi se bočni ulaz.

Glede datacije, crkva svete Katarina naznačena je na topografsko-katastarskoj karti Zorzija Calergija iz 1675. godine kao *2071 Santa Catterina*, a najstariji nadgrobnji spomenik nalazi se na starom dijelu groblja te je riječ o podnoj ploči s natpisom GROB POPOVSKI NA 3 OKTONBRA 1794. Osim natpisa, na ploči se nalazi i plitki reljef dva ukrštena ključa.

Slika 59: Crkva svete Katarine.

Slika 60: Crkva svete Katarine.

Slika 61: Crkva svete Katarine; grob popovski

3.12. Oltarine ili gradina u Klis Kosi

Nekadašnju prisutnost Ilira na kliškom području, izuzev povijesnih izvora, možemo potvrditi zahvaljujući nizu materijalnih ostataka. Prostirući se na skoro pa dva hektara, pored zaselka Bralići⁹⁸ na sjevernoj strani drage Korita, i toponima Voće, nalazi se arhitektonski kompleks zvan Oltarine ili gradina u Klis Kosi.⁹⁹

Riječ je kompleksu manjih dimenzija, a do danas su još vidljivi ostatci zidova četverokutnih prostorija, pragovi vrata, arhitravi te stube uklesane u kamen živac. Gradina na sjeveru završava kamenom vapnenačkom hridi na kojoj je uklesan natpis *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) SACRUM L(ucius) EGNATIVS L(uci) F(ilius) CN(ei) NEP(os) CN(ei) PRONEP(os) TRO(omentina tribu) CLEMENS DECVRIO AVGVV¹⁰⁰* te je datiran u početak 1. stoljeća.¹⁰¹ Natpis je koncipiran u šest redova, dimenzija 110 x 95 centimetara, te je još uvijek iznimno čitljiv (izuzev slova u posljednjem redu kod kojih se uočava blago oštećenje prouzrokovano slijevanjem vode). Natpis je posvećen Jupiteru, a podigao ga je Lucije Egnacije Climens.¹⁰² Iznad samog natpisa moguće je uočiti utor (oblika tupog kuta) koji bi mogao predstavljati ostatak nekadašnjeg natkrivnog elementa.

O samoj namjeni navedenog objekta postoje razne teze: Frane Buškariol prvotno navodi da je riječ o strateško-fortifikacijskom objektu koji je za primarnu svrhu imao zaštitu Salone s mosorske strane, da bi se potom opredijelio za sakralno-stambeni karakter.¹⁰³ Srećko Listeš, imajući na umu nedostatak neposrednih većih izvora pitke vode,¹⁰⁴ teško obranjivog terena te manjka tragova temelja građevina namijenjenih stanovanju¹⁰⁵, smatra da je objekt imao „strogo kulturnu namjenu (...) služila (je) kao sjelo plemenskim poglavarima i vračevima za dogovore i kulturna žrtvovanja (...) Rimljani su prihvatili staro sveto mjesto i na njemu iskazali štovanje svom vrhovnom

⁹⁸ U većini literature pogrešno se navodi zaseok Uvodići. (npr. Cambi, Nenad. Važnost položaja Klisa u antici. u: *Oslobođenje Klisa 1648. godine*, ur. Trogrlić, Marko i Vrandečić, Josip. Split: Književni krug: 2022, str. 22.)

⁹⁹ U narodu ovaj lokalitet se još naziva i Turska oltarina zbog njima nerazumljivog (latinskog) natpisa.

¹⁰⁰ CIL III 1942.

¹⁰¹ Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 55.

¹⁰² Lucije Egnacije Climens (Klement) bio je salonitanski dekurion (gradski vijećnik) koji je obnašao i svećeničku službu augura.

¹⁰³ Protić, Goran. Buškariol, Frane. *Klis/ Grlo, Klis – Kosa – Salona. Istraživanje agera, AP 26/1988*. Ljubljana, 1990, str. 142.; Buškariol, Frane. Bilice kod Solina – Klis – Grlo. *Obavijesti I/XIX*, Zagreb, 1987, str. 31.

¹⁰⁴ Ispod stijene u koju je uklesan posvetni natpis Jupiteru nalazi se cisterna za vodu u koju se mogla (i najvjerojatnije jest) prikupljati kišnica.

¹⁰⁵ Treba napomenuti da je lokalitet nije dovoljno istražen, dio je nepovratno devastiran tijekom izgradnje brze ceste Solin – Klis, a dio je prekriven zaraslom vegetacijom.

bogu“.¹⁰⁶ Ivan Alduk u promatranju lokaliteta ide korak dalje te ga pokušava objasniti u vezi s kontekstom okolnog prostora. Pozivajući se na razdoblje 1. stoljeća kada u Saloni nastaje najveći broj građevina i na njihov građevni materijal (mosorski modrac), Alduk ovaj kompleks, prigodno okružen mosorskim modracem i vapnencom, povezuje s mogućim salonitanskim kamenolomom.¹⁰⁷ Po čitavom kompleksu vidljivi su različiti utori i tragovi branja i klesanja kamena, a obrađeni kameni blokovi s lokaliteta (pragovi, arhitravi, blokovi) mogli bi biti ili „dio tamošnjih građevina ili se radi o polufabrikatima.“¹⁰⁸ Kako se za kamenolome na području rimske Dalmacije veže kult Herakla,¹⁰⁹ Alduk zaključuje da se posvetni natpis „vjerojatno treba dovesti u vezu s Jupiterom kao vrhovnim i najpopularnijim božanstvom, a ne u vezu s pretpostavljenim kamenolomom“ koji se nalazi u neposrednoj blizini.¹¹⁰

Slika 62: Oltarine ili gradina u Klis Kosi; tlocrt.

Slika 63: Oltarine ili gradina u Klis Kosi; posveti natpis

Lucija Egnacija Klementa.

¹⁰⁶ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 76.

¹⁰⁷ Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 59.

¹⁰⁸ Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 59.

¹⁰⁹ Iznimka jest žrtvenik Jupiteru iz Plate kod Škripa na Braču. (Vukov, Marina. *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskog kao pokazatelji razvoja gospodarstva i društva u provincijama*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2018, str. 215)

¹¹⁰ Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 60.

3.13. Rižinice – rimska *villa rustica* s okolnim grobljem, ranokršćanski oratorij, ranosrednjovjekovni samostan i crkva

Stotinjak metara sjeverozapadno od Bilog briga, tik do Ilijina potoka, u današnjem naselju Rupotine, nalazi se lokalitet zvan Rižinice.

Zapadno od stare antičke ceste, u 2. stoljeću ovdje je formirano poljoprivredno-gospodarsko zdanje, rimska *villa rustica* omeđena dvjema prirodnim liticama.¹¹¹ Podno južne litice pronađeni su grobni ostatci u obliku četiri keramičke i jedne kamene urne unutar kojih se nalaze spaljeni kosturni ostatci te grobni priloz.

Dolaskom kasne antike, otpadanjem trgovačke aktivnosti i širenjem kršćanstva nerijetko se nekadašnji rimski profani objekti preobražavaju u kulturna ranokršćanska mjesta. O tom procesu možemo govoriti i na ovom lokalitetu zahvaljujući pronalasku nekolicine manjih ulomaka kamene dekoracije, reutiliziranom nadgrobnom spomeniku te novcu iz 4. stoljeća.¹¹²

Sredinom 9. stoljeća, za vrijeme vladavine kneza Trpimira, na ovaj prostor dolazi franački benediktinac Gottschalk te je ustaljeno vjerovanje da je upravo njemu Trpimir podario posjed nekadašnje *villae rustice*, odnosno ranokršćanskog oratorija, kako bi izgradio benediktinski samostan.

Najraniji dokument za kojeg se smatra da se odnosi na ranosrednjovjekovnu fazu lokaliteta Rižinice jest Trpimirova darovnica iz 852. godine:

In nomine patris et filii et spiritus sancti. Refnante in Italia piissimo Lothario, Francorum rege, per indictionem XV sub die IIII Nonis Martii. Dum mundi ab origine cuncta per tempora facta mansisse delabrisseque succedentibus alia alternis simet oculis perspicimus mentis et manus fidei palpamus, nihil corporeis membris uidere, audire aliud ualemus, nisi ea, quę presentantur et scripturarum auditio obtutibus pandet. Unde ego, licet peccator, Tirpimir, dux Chroatorum, iuuatus munere diuino inretus de die nouissimo et hora, quam nescit homo, sollicitus nimis animę meę commune consilium meis cum omnibus zuppanis construxi monasterium ibique cateruas fratrum adhibui, quorum sedulis uotis et

¹¹¹ Gogala, Miroslav. Latinski nadgrobni natpis s arheološkog nalazišta Rižinice. *Starohrvatska prosvjeta III*, Vol 47, 2020, str. 62.

¹¹² Gogala, Miroslav. Latinski nadgrobni natpis s arheološkog nalazišta Rižinice. *Starohrvatska prosvjeta III*, Vol. 47, 2020., str. 70.

frequens oratio non immunes redderet deo peccatis, in hanc adiecit mens nostra, eiusdem monasterii ecclesię aliquid in utensilibus preparare.¹¹³

No presudni trenutak za istraživanje, a ujedno i najstarije potvrđeno povijesno vrelo jest sasvim slučajni pronalazak ulomka natpisa sa zabata oltarne ograde 1891. godine.¹¹⁴ Otkupom ulomka od lokalnih vinogradara, društvo Bihać krenulo je s arheološkim istraživanjima lokaliteta prilikom kojih su otkriveni ostatci ranosrednjovjekovnog sklopa kojeg čine jednobrodna crkva (oratorij) omanjih dimenzija sa širokom apsidom s okolnim građevinama (pretpostavljeni samostan), grobne ostatke te ulomke kamenog namještaja datirane po figuraciji u sredinu 9. stoljeća.¹¹⁵ Crkva je nepravilne orijentacije sjever – jug, najvjerojatnije uvjetovano konfiguracijom terena, a *in situ* su sačuvani i ulomci oltarne ograde čiji su ulomci pronađeni što na lokalitetu što u neposrednoj blizini.¹¹⁶

Od oltarne ograde sačuvani je ulomak zabata¹¹⁷ i dva ulomka grede s posvetnim natpisom PRO DVCE TREPIME[ro...]. . . [...prece]S CHR(ist)O SU(b)MIT[tatis]. . . [et inclinata hab]ETE COLLA TREME[ntes...] ili u prijevodu *Za kneza Trpimira... pomolite se Kristu... i držite vratove sagnutima, tresući se...*¹¹⁸ Greda je ukrašena kukama s dvoprutnim drščima, dok je zabat poviše lučnog natpisnog polja ukrašen redom stiliziranog kimationa poviše kojeg se nalaze identične dvoprute kuke. Od ukrasnog polja zabata sačuvan je samo lijevi kut na kojem se nazire završetak paunova repa. Tipični ranosrednjovjekovni hrvatski motiv troprutih kružnica i pletenica pronalazi se na ostalim ulomcima.

¹¹³ CD, sv. 1 , str. 4-5

¹¹⁴ Bulić, Frane. Katić, Lovre. *Stopama hrvatskih narodnih vladara*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronim, 1928, str. 52.

¹¹⁵ Bulić, Frane. Izraživanja Bihaća. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, n.s. 1, 1895, str. 209-210.

¹¹⁶ Zanimljivost jest da je dio ulomka natpisa oltarne ograde korišten kao spolija na jednoj kući u Rupotinama, a drugi je pronađen 1891. godine na Klisu.

¹¹⁷HAZU, HZ-94.

¹¹⁸ Delonga, Vedrana. Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima. u: *Hrvati i karolinzi: rasprave i vrela*, ur. Milošević, Ante. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000, str. 246.

Slika 67: Rižinice; prednja strana sarkofaga, koja je reutilizirana kao poklopnica srednjovjekovnoga groba.

Slika 68: Rižinice; rimski sarkofag

Slika 69: Rižinice; ulomak grede s natpisom kneza Trpimira.

Slika 70: Rižinice; ulomak grede oltarne ograde.

Slika 71: Rižinice; ulomak grede oltarne ograde reutiliziran kao natprozornik

Slika 72: Rižinice; ulomci pluteja oltarne ograde.

3.14. Crkva svetog Ivana Krstitelja

Na brežuljku, visokom 107, 5 m, istočno od Debele glavice u Kliškom polju nalazi se crkva svetog Ivana Krstitelja. Riječ je o crkvici gotičkog stila datiranoj u 15. stoljeće, za koju se vjeruje da je nastala na temeljima starije iz 13. stoljeća koja se vezuje za vrijeme knezova Šubića Bribirskih.¹²⁰ Naime, sv. Ivan Krstitelj bio je svetac zaštitnik gospodarske obitelji Šubića Bribirskih koji su gospodarili kliškim područjem tijekom 13. i 14. stoljeća.

Crkva sv. Ivana Krstitelja je na poticaj župnika don Ante Šipića obnovljena krajem prošlog stoljeća.¹²¹

Crkva je jednobrodna, s pročeljem okrenutom prema zapadu iznad kojeg se uzdiže zvonik s preslicom. Apsida joj je polukružna, niža od lađe, te se vjeruje da je riječ o ostacima ranije crkve. Na južnom zidu, nalazi se bočni ulaz, a južna strana apsida raščlanjena je malim pravokutnim prozorom opremeljnim inferima s motivom križa. Krov joj je pokriven kamenim pločama.

U zidove, s vanjske strane su uzidani dijelovi rimskih spolija, dok je s unutrašnje strane nekoliko srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. U apsidi je uzidan i mali malteški križ, identičan onome iz crkve sv. Kuzme i Damjana iz Kaštel Gomilice, koji podupire dataciju u 13. stoljeće.¹²² Na prednjem pročelju uzidan jest kružni prozorčić motiva malteškog križa i rimska stela¹²³ iz drugog stoljeća, dok su u unutrašnjosti, u podu pronađeni fragmenti prednje strane sarkofaga lokalne produkcije s čitljivim natpisom.¹²⁴

Okolo crkve jest groblje, ograđeno jakim zaokruženim i krivudastim suhozidom koji obuhvaća južnu stranu crkve.

U crkvi se nalazi drveni barokni oltar koji je nekada pripadao župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Varošu, da bi nakon turskih opustošenja bio prenesen u crkvu svetog Ivana Krstitelja. Od oltara je sačuvan samo gornji dio. Na niskom postolju uzdižu se dva kanelirana stupa

¹²⁰Registar kulturnih dobara RH. *Crkva sv. Ivana i arheološko nalazište*. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6222>. Pristupljeno 8. prosinca 2022.

¹²¹Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 46.

¹²²Katić, Lovre. Solin od VII do XX stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 9 No. 1, 1955, str. 27.

¹²³CIL III 9187.

¹²⁴AVREL IA ALEXAN/ DRIA AVRELI (o) ALEXA/ NDRO DEC(urioni) COL(oniae) SALON(itanoruma) BENEME/ RENTI POSVIT/ E SVIS LABORIBVS. (Cambi, Nenad. *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*. Split: Književni krug, 2010, str. 97.)

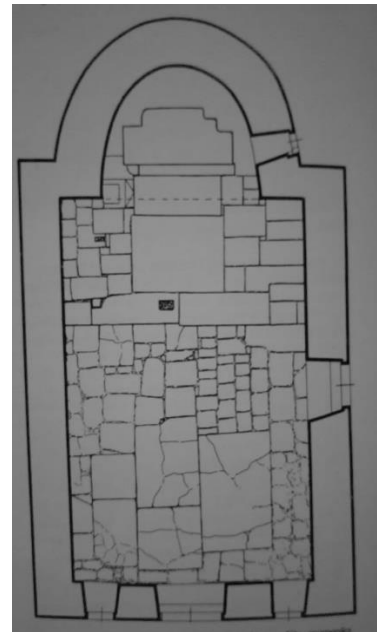
koja nose prekinutu gredu nad kojom se uzdiže prekinuti zabat. Bočno od stupova nalazi se po jedna plošna voluta, a između slika s prikazom mučenja svetog Ivana Krstitelja nepoznatog autora.

Nastavno na recentna arheološka istraživanja, splitski konzervatori zaključuju „vjerojatno je da se crkva smjestila na mjestu nekog ranijeg antičkog stambeno-gospodarskog kompleksa kakvih je u Kliškom polju ubicirano nekoliko“, a imajući na umu i nekadašnje titulare (sv. Ivana i sv. Eufemije), oni „upućuju na postojanje ranokršćanskog sakralnog objekta“.¹²⁵

U crkvi se jednom godišnje, 24. lipnja na blagdan Svetog Ivana Krstitelja služi misno slavlje uz popratnu procesiju.

Slika 73: Crkva svetog Ivana Krstitelja.

Slika 74: Crkva svetog Ivana Krstitelja; tlocrt.

¹²⁵ Registar kulturnih dobara RH. *Crkva sv. Ivana i arheološko nalazište*. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6222>. Pristupljeno 8. prosinca 2022.

Slika 75: Crkva svetog Ivana Krstitelja; pročelje.

Slika 76: Crkva svetog Ivana Krstitelja; istočna fasada; spolije.

Slika 77: Crkva svetog Ivana Krstitelja; groblje.

3.15. Kapela Moći svetog Jurja

Kapelica Moći svetog Jurja nalazi se na području Klis Kose, sjeveroistočno od izvora rijeke Jadro te crkve svetog Jurja. Riječ je o kapelici manjih dimenzija, tlocrta oblika slova T, pravilne orijentacije. Dvije bočne strane kapelice raščlanjene su prozorom sa svake strane, a pročelje istaknutim krakom koji ujedno služi kao i vrata kapelice. Poviše lučnog završetka staklenog otvora, stoji natpis LJUBAV JE JAČA OD SMRTI. Nad pročeljem, uzdiže se i kameni križ s Raspetim Kristom.

Kapela je sagrađena oko 1995. godine, za vrijeme župnika don Luke Jožića.¹²⁶

Slika 78: Kapelica Moći svetoga Jurja u Kosi.

¹²⁶ Godina gradnje potvrđena je usmenim putem (I. M., rođ. 1965.) te crtežom u *Glasniku Župe Klis* iz travnja 1995.

3.16. Crkva svetog Jurja

Crkva svetog Jurja nalazi se u šumici iznad izvora Jadro, jugoistočno od Klis Kose. Uzvisina na kojoj se nalazi crkva (127.8 m) vizualno dominira prostorom nad izvorom Jadra, a sadašnja crkva, iz 14. stoljeća, vjeruje se da je nastala na temeljima starije čiji se ostatci nalaze u tragovima na južnom zidu.¹²⁷

Prvi put crkva je spomenuta u Reambulaciji dobara splitskog nadbiskupa, 1397. godine, kao sveti Juraj Kliški:

*... videlicet incipiendo a via communi, qua itur versus Salonam de Spaletum iuxta terrenum monasterii S. Stephani de pinis prope Spaletum versus orientem, sicut incipit Stiniza continuata usque ad terras Ecclesiae S. Georgi de Clissio...*¹²⁸

*... počevši od puta, kojim se ide iz Splita u Solin, i to od točke, gdje je zemlja samostana sv. Stjepana de pinis, pa prema istoku po Stinici sve do zemalja sv. Jurja Kliškoga...*¹²⁹

Na topografsko-katastarskoj karti Zorzija Calergija, iz 1675. godine, označena je kao 2073. *San Zorzi della Fiumara* kao uglavnom porušena crkva, a u dnevniku biskupske vizitacije, iz lipnja 1884. godine, navodi da je crkva, kao i ostale manje kliške crkvice, toliko ruševna da je u njoj zabranjeno služenje misnog slavlja.

Crkva sv. Jurja je na poticaj župnika don Ante Šipića obnovljena krajem prošlog stoljeća.¹³⁰

Riječ je o omanjoj jednobrodnoj građevini, prelomljenoga gotičkog svoda s kvadratnom apsidom, nižom od lađe, bačvastog svoda. Pročeljem je okrenuta prema zapadu te se nad njim, blago stršeći iz simetrije, uzdiže zvonik na preslicu. U pročelje je ugrađen i spolij – rimska stela koja je u jednom trenutku probijena kružnim otvorom koji ima svrhu prozora. Sa svih strana crkve, pri samom dnu, mogu se vidjeti vrhovi klisure (tzv. živi kamen ili kamen živac) na kojoj je izgrađena crkva, dok je južni zid raščlanjen kamenim stepenicama s dvama čelima koje vode u pomoćni bočni ulaz u crkvu. Crkva je izgrađena na blagoj kosini, stoga je sami prostor uz pročelje izravnat

¹²⁷ Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998, str. 96.

¹²⁸ Piteša, Ante. Marijanović, Ivana. Šarić, Aida. Marasović, Jerko. Arheološka mjesta i spomenici. u: *Starohrvatski Solin*, ur. Marin, Emilio. Split: Arheološki muzej Split, 1992, str. 159.

¹²⁹ Katić, Lovre. Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol III No.5, 1956, str. 148.

¹³⁰ Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 46.

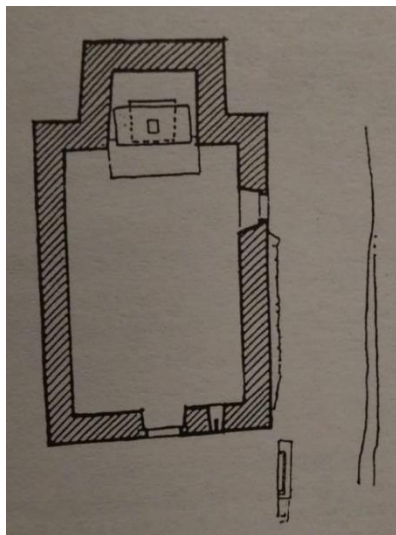
dugim dvočelnim betonskim stepenicama. Zapadno od nje, nalazi se kameni blok oltar s motivom križa na sjevernoj strani. Krov, kao rezultat posljednje obnove crkve, prekriven je kupama.

Crkva svetog Jurja građena je na samom jugozapadnom dijelu uzvisine, te se do nje s južne i zapadne strane jedva može doći. Sa sjeverne strane, također, je prirodno ograđena konfiguracijom terena, dok je s istočne strane ograđena nižim debljim zidom s ulazom po sredini istog s kojeg se spušta, odnosno uzdiže, većinski makadamski put, izuzev posljednjih nekoliko metara koji su popločani kamenim pokrovom, S oblika. Na dnu puta, uz samu prometnicu, nalaze se metalna vrata flankirana kamenim otvorom.

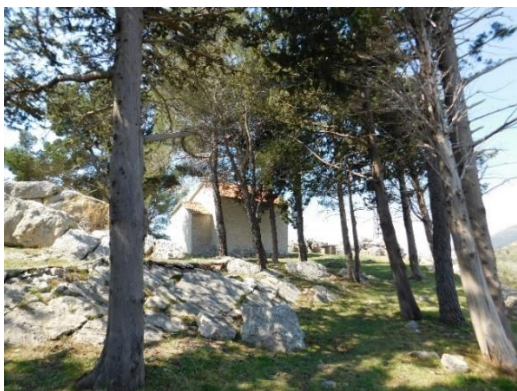
U crkvi se jednom godišnje, 23. travnja na blagdan Svetog Jurja služi misno slavlje uz popratnu procesiju od kapelice Moći svetog Jurja u Klis Kosi.

Slika 79: Crkva svetog Jurja.

Slika 80: Crkva svetog Jurja; tlocrt.

Slika 81: Crkva svetog Jurja; izvana.

Slika 82: Crkva svetog Jurja; ulazna vrata ograde

3.17. Majdan – rimska *villa rustica*, ranosrednjovjekovno groblje (i crkva)

Blizu gornjeg toka rijeke Jadro, početkom 20. stoljeća, preciznije 1908. godine Emil Stock i Mate Vidović na području Majdana osnivaju tvornicu cementa s pripadajućim tupinolonima u neposrednoj blizini. Godine 1933. radnici cementare, dok su odgrtali tupinu s jednog od obližnjih tupinoloma, pronašli su ostatke ziđa i grobova.

Tvornica cementa „Split“ trebala je u položaju zvanom Majdan dignuti naslagu zemlje koja je prekrivala filon tupine. Radnja je u jeseni 1933. bila dana u akord radnicima koji su žurili poslom i kasno javili da su pri odgrćanju zemlje naišli na ostatke starih zgrada, grobova i predmeta. Arheološki muzej i društvo Bihać mogli su konstatirati još samo nejasne tragove starih zidova i uzeti u pohranu otkopane dijelove rimskih zemljanih žara pepelnica i većih podrumskih posuda (*pithosa*) kao i fragmente rimskih poganskih nadgrobnih stela te crkvenog namještaja starokršćanskog i starohrvatskog doba. Mogli su pored toga, po pričanju radnika, utvrditi, da se je pri kopanju naišlo na veliki broj grobova u dva sloja i da su u nekim grobovima donjeg sloja bili nađeni zlatni i srebreni predmeti, naušnice i drugi nakit, koje su radnici između sebe razdijelili.¹³¹

Arheološkim istraživanjima sljedeće godine, predvođeno društvom Bihać, otkriven je terasasti teren na kojem su se nalazili ostatci *ville rustice* i rimske latrine iz carskog rimskog doba te grobovi iz vremena ranosrednjovjekovne hrvatske države.

Točan izgled, i broj, grobova bilo je oteže odrediti jer ih je većina devastirana prilikom eksploatacije, ali Ljubo Karaman navodi da su radnici cementare pričali „da je grobova bilo mnogo, navodno do stotinu; da su bili orijentirani od zapada prema istoku; da ih je bilo u dvama slojevima i da su zlatni predmeti nađeni u donjim, dubljim grobovima.“¹³² Društvo Bihać uspjelo je katalogizirati svega njih dvadeset i šest.

Grobnice su sve jednostavno građene četverokutnog oblika koji se blago širi po sredini, a sužava pri vrhovima. Veće, pravilnije kamene ploče služile su kao poklopac, a dio istih reciklirano je s Dioklecijanovog akvadukta.¹³³ Dno je bila gola zemlja, te se smatra da su mrtvi bili pokapani bez drvenih ljesova. Uz nakit, zahvaljujući kojem je groblje datirano između 9. i 11. stoljeća, pronađeno je i nekoliko kosturnih ostataka koji su „su bili već jako istruhnuli pa nijesu mogli biti pohranjeni za eventualno antropološko proučavanje.“¹³⁴

¹³¹ Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, str. 4.

¹³² Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, str. 5-6.

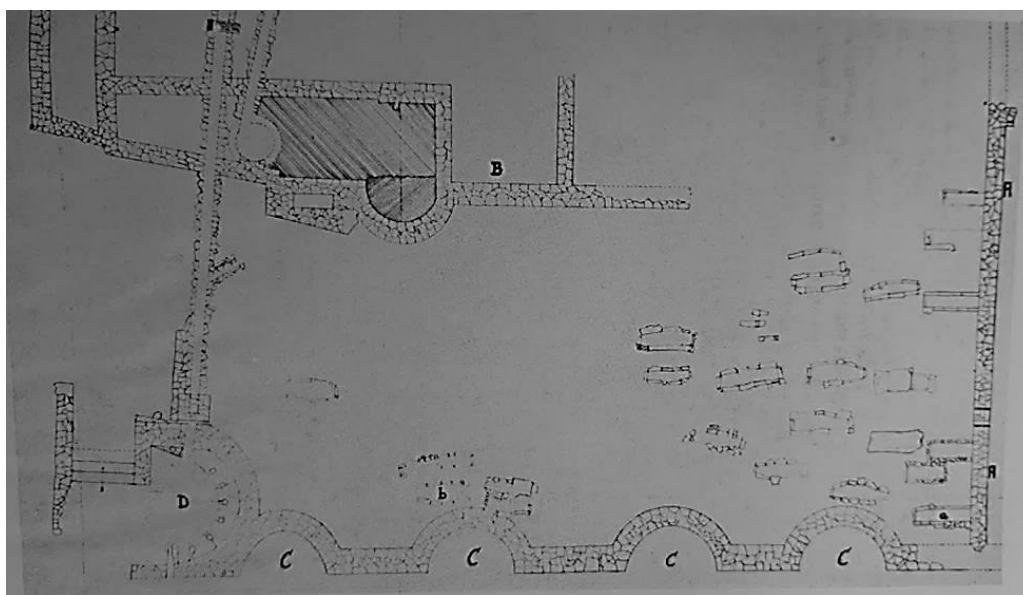
¹³³ Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, str. 7.

¹³⁴ Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, str. 7.

Prethodno spomenuti pronađeni nakit činila su: devet pari zlatnih i srebrenih naušnica, jedna mala pozlaćena, jedna brončana i dvije fragmentirane naušnice; osam jajolikih privjesaka ogrlica; deset srebrenih, zlatnih i brončanih prstenja.¹³⁵

Osim nakita, od pokretne baštine pronađeni su ulomci skulpture. Omanji pilastar nekadašnje oltarne ograde ukrašen je motivom višestruko isprepletenog dvoprutog čvora koji na krajevima završava dvjema glavama životinja s isplaženim jezikom. Pronađeni ulomak (desni dio) zabata oltarne ograde prikazuje dio križa, koji se nalazio po sredini, s upisanim motivom dvoprute pletenice. S desne strane križa nalazi se i grifon koji u ruci pridržava češer, a zaobljena donja dekorativna traka ispunjena je dvoprutom pletenicom. Pronađena su još i tri fragmenta s motivima dvoprute pletenice i okulusima. Ulomci skulpture datirani su u 11. stoljeće.¹³⁶

Prilikom istraživanja, do sada, nisu uočeni tragovi postojanja nekadašnje ranosrednjovjekovne ili predromaničke crkve, tako da podatke o izgledu nekadašnje crkve, nepoznata titulara, kojoj je pripadala oltarna oграда pronađena u fragmentima, nemamo.

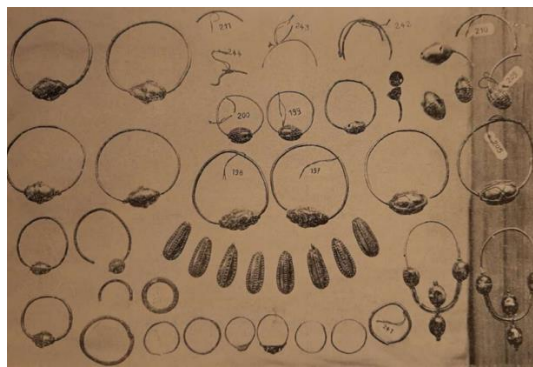
Slika 83: Majdan; tlocrt rimske *ville rustice* i ranosrednjovjekovnog groblja.

¹³⁵ Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, str. 8-11..

¹³⁶ Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 228-229.

Slika 84: Majdan; ranosrednjovjekovno groblje.

Slika 85: Majdan; pronađeni ranosrednjovjekovni nakit.

Slika 86: Majdan; ulomci ranosrednjovjekovne skulpture.

3.18. Salonitanska istočna nekropola

Izvan gradskih bedema antičke Salone ubicirane su četiri nekropole: sjeverna, zapadna, jugoistočna i istočna nekropola. Rimske nekropole formirale su se uzduž cesta koje su vodile iz gradova (na već ustaljenim prapovijesnim komunikacijskim pravcima),¹³⁷ pa se tako istočna nekropola prostirala od *Porta Cesarea* prema Klisu i do izvora Jadra.¹³⁸ Sistemsko opsežno

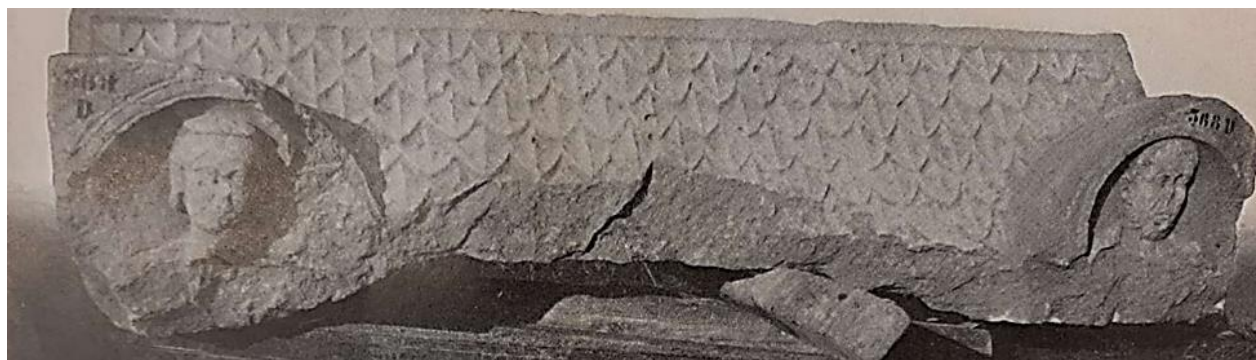
¹³⁷ Cambi, Nenad. Salone i njene nekropole. *Radovi FfZd 25 (12)*, Zadar, 1986, str. 61.

¹³⁸ Matijević, Vinka. Pregled poganskih i ranokršćanskih ukopa na salonitanskim nekropolama u 4.st. u: *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA). Zbornik radova*, ur. Sanader, Mirjana. Tončinić, Domagoj. Kaić, Iva. Matijević, Vinka. Zagreb: FF Press, 2020, str. 50.

istraživanje salonitanske istočne nekropole do sada nije provedeno, već većinu saznanja zahvaljujemo slučajnim nalazima zabilježenima proteklih dvjestotinjak godina.

Pored toponima Kod Rike¹³⁹ pronađeni su brojni fragmenti sarkofaga¹⁴⁰, keramičke urne sa spaljenim kostima te kamene ploče grobova¹⁴¹ koje su datirane u, najranije, 2. stoljeće.¹⁴² Jedan od pronađenih dijelova sarkofaga s ovog lokaliteta jest i poklopac sarkofaga s portretom žene u lijevom akroteriju i starijeg muškarca u desnom, koji je datiran „u drugu četvrtinu III. st. Elementi za dataciju su sjetni pogled žene upravljen u daljinu, što je često kod portreta III. stoljeća, kao i karakteristična frizura s razdjeljkom na sredini tjemena, s kosom straga skupljenom i vraćenom na tjeme kao pundža oblika široke pletenice.“¹⁴³

Duž cijele prapovijesne, pa kasnije i antičke ceste koja se prostirala od Salone preko Donjih Rupotina, današnjeg zaselka Žižići, preko prijevoja Kozjak – Mosor, Markezine grede i dalje prema unutrašnjosti, pronađeno je niz grobnih nalaza i ukopa od 1. stoljeća pa do kasne antike, što osim arheoloških nalaza potvrđuje i toponimski sloj. Naime, jugoistočno od Rižinica, između naselja Klis Varoš i Klis Rupotina nalazi se Bili Brig i potok Kamenica. Dva toponima koji svoje ime baštine po brojnim rimskim sarkofazima i ostacima koje lokalno stanovništvo ondje pronalazilo.

Slika 87: Poklopac sarkofaga s istočne salonitanske nekropole.

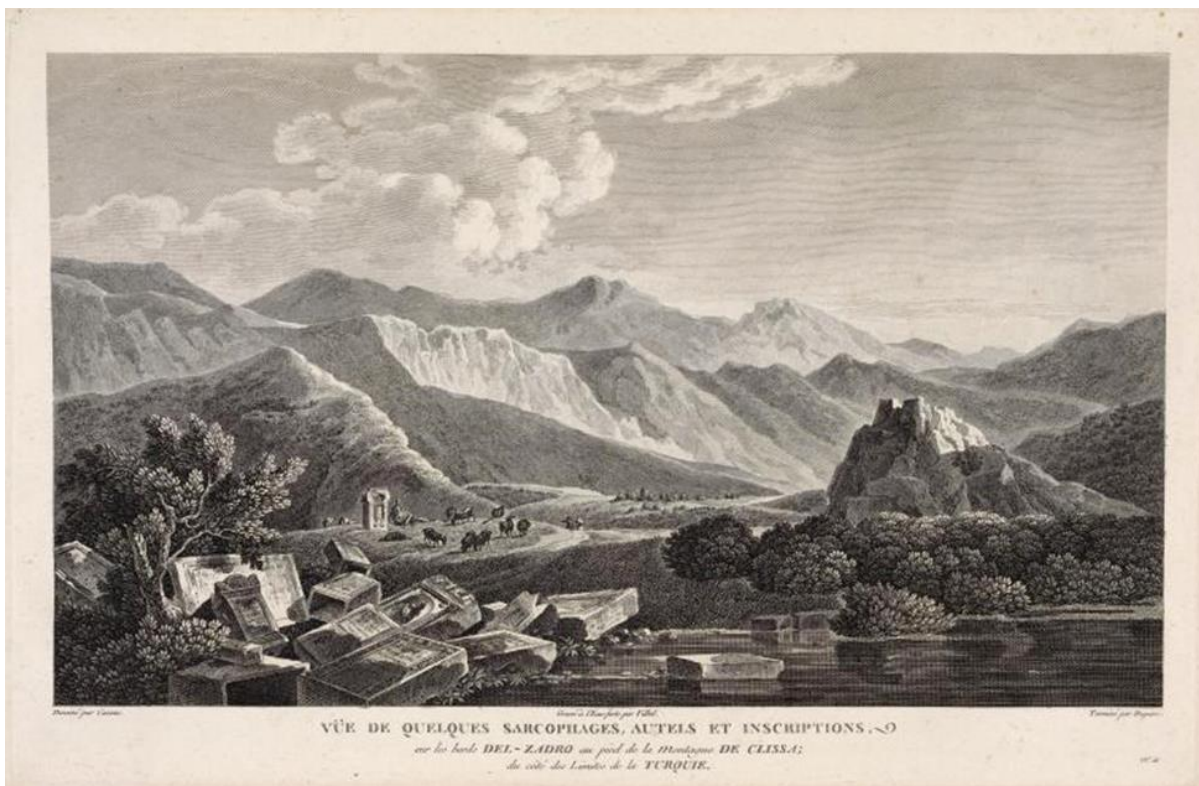
¹³⁹ Pored Vidovića mosta na predjelu Ljubinci.

¹⁴⁰ Čuvaju se u Arheološkom muzeju Split pod inventarnim brojevima: D367, D368, A2936, A2967, A2938, A2939, A3040, A3041.

¹⁴¹ Bulić, Frane. Due coperchi di sarcofagi marmorei trovati a Salona. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1907., str. 99-101.

¹⁴² Miletić, Željko. Istočna i jugoistočna nekropola Salone. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 30 (17), 1992, str. 35.

¹⁴³ Miletić, Željko. Istočna i jugoistočna nekropola Salone. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 30 (17), 1992, str. 36.

Slika 88: Sarkofazi podno Klisa, barkopis Louisa François Cassasa iz 1802. godine.

3.19. Rimski ravjetni žrtvenici kliškog područja

Točan broj žrtvenika iz rimskog doba iznimno je teško odrediti, što zbog relativno slabe istraženosti prostora, česte reutilizacije spomenika prilikom koje se gube saznanja o njihovim izvornim mjestima... U fundusu Arheološkog muzeja u Splitu trenutno je pohranjeno nekoliko rimskih zavjetnih žrtvenika pronađenih na prostoru kliškog područja iz razdoblja između 1. i 2. stoljeća. To su: žrtvenik, posvetio Gaj¹⁴⁴; žrtvenik Velikoj Majci, posvetila Kurija Priska¹⁴⁵; žrtvenik Silvanu, posvetio Derekand¹⁴⁶; žrtvenik Jupiteru, posvetio Aulo Laberije Sinegdeman¹⁴⁷; žrtvenik Geniju kolonije Salone, posvetio Lucije Sekstilije Marul¹⁴⁸; žrtvenik Geniju kolonije Salone, posvetio rob Atal Akvilina¹⁴⁹; žrtvenik, posvetio rob Thalo.¹⁵⁰

¹⁴⁴ AMS A-876.

¹⁴⁵ AMS A-866; vidi: 3.19.1.. *Kult Velike Majke na kliškom području.*

¹⁴⁶ AMS A-3215; žrtvenik je pronađen na lokalitetu Pod Perkušom u Majdanu.

¹⁴⁷ AMS A-4851.

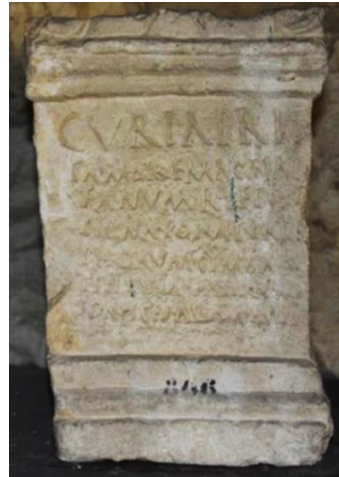
¹⁴⁸ AMS A-4852.

¹⁴⁹ AMS A-4853.

¹⁵⁰ AMS A-4854.

Slika 89: Žrtvenik, posvetio Gaj.

Slika 90: Žrtvenik Velikoj Majci, posvetila Kurija Priska

Slika 91: Žrtvenik Silvanu, sposvetio Derekand.

Slika 92: Žrtvenik Jupiteru posvetio Aulo Laberije Singedemian.

Slika 93: Žrtvenik Geniju kolonije Salone posvetio Lucije Sekstilije Marul.

Slika 94: Žrtvenik, posvetio rob Thalo.

Slika 95: Žrtvenik Geniju kolonije Salone, posvetio rob Atal Akvilina.

3.19.1. Kult Velike Majke na kliškom području

Poredbeno s ostalim naseljima rimske provincije Dalmacije, s područja Salone potječe najviše spomenika metroačkog karaktera. Od njih 25, što natpisa što kipova, koji se dovode u vezu s posvetom Velikoj Majci, njih četiri sa sigurnošću je moguće ubicirati na kliško područje.

Na lokalitetu Kod rike, u blizini izvora rijeke Jadro pronađen je posvetni natpis Velikoj Majci koncipiran u sedam redova koji glasi MATRI MAGNAE/ COGNATIONIS/ C(aius) TURRANIUS CRONIUS/ IIIII VIR AUGUST(alis)/ VOTO SUSCEPTO AEDEM ET/ ARAM D(e) S(ua) P(ecunia) FECIT ET EXPOLI(vi/i)T/ IDEMQVE DEDICAVIT.¹⁵¹ Posvetio ga je Gaj Turanije Kronije koji je izgradio, ukrasio i posvetio hram i oltar Velikoj Majci, a datacija se smješta između 1. i 2. stoljeća.¹⁵²

Drugi natpis (slika 90), s istog lokaliteta dala je podići Kurija Priska prilikom obnove i opreme hrama s inventarom, među kojeg valja istaknuti kipove (*signa*) i oltar (*ara*) što potvrđuje tezu o postojanju kulturnog mjesta. Natpis na žrtveniku je koncipiran u sedam redova te glasi CURIA PRIS/CA MATRI MAGNAE/ FANUM RI(e)FICIT/ SIGNA POSUIT LARO PHORUM CYMBALA/ TYN(m)PANA CATILLUM/ FORFICES ARAM DON(avit).¹⁵³

Vapnenački kip Velike Majke,¹⁵⁴ oštećene glave, bez natpisa, s lokaliteta Kod rike datira se između 2. i 3. stoljeća.

Neposredna blizina pronalaska dvaju natpisa, i kipa, otvaraju pitanje postojanja, najvjerojatnije jednog, a možda i dva manja, hrama na lokaciji neposredno kod izvora rijeke Jadro, čiju je izgradnju financirao Gaj Turanije Kronije, a obnovu Kurija Priska.

Na području današnjeg Klisa pronađena je i votivna ara Marka Kotije Certa u ime supruge Servilije Kopijezile iz 1. ili 2. stoljeća. Natpis na ari glasi SERVILIA M(arci) F(ILIA)/ COPIESILLA/ AEDICULAM M(atri) MAG(nae)/ FACIENDAM CURAVIT/ IPSA INPE (N)SA SUA, QUAM/ VOVERAT PRO EA M(arcus) COT/TIUS CERTUS/ VIR EIUS.¹⁵⁵ Iz natpisa nije jasno odnosi li

¹⁵¹ CIL III, 8675.

¹⁵² Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultura u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 371.

¹⁵³ CIL III 8567

¹⁵⁴ AMS D-372.

¹⁵⁵ AMS A-2038

se termin *aediculam* (kapelica) na kapelicu unutar nekog većeg svetišta, na kućnu kapelicu ili hram.

Slika 96: Posvetni natpis Velikoj Majci.

Slika 97: Kip Velike Majke.

3.20. Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva)

Crkva svetog Petra i Mojsija, ili Šuplja crkva, nalazi se na desnoj obali rijeke Jadrana, sjeveroistočno od Gospina otoka. Radi se o ranoromaničkoj crkvi podignutoj unutar nekad prostranije i starije ranokršćanske bazilike.

Crkva je prvi put spomenuta oko 1070. godine u darovnici kralja Krešimira IV:

Nel nome di nostro signor Giesu Christo. Io Cressimiro, per la dio gratia rè dei Crouati et Dalmatini, faccio breue donatione al cenobio di san Stefano protomartire, che è posto uicino alla città di Spalato. Però inuitato anzi ammonito dal venerabile arciescono Lorenzo et dal prefato abbate Gisilberto, che uoglia concedere per remedio dell'anima mia anzi de miei parenti il luoco del molino per esser benedetto, et hauendo trouato lo luoco atto come ci hanno fatto uedere, cioè uicino la chiesa di san Pietro nel territorio di Salona, glielo concediamo da esser hauuto e perpetuamente tenuto.¹⁵⁶

Također, crkva s istim titularom je navedena i u ispravi iz 1075. godine o krunidbi kralja Dmitra Zvonimira:

In nomine sancte et indiuidue trinitatis . Anno dominice incarnationis MLXXVI, indictione XIII, mense octobri. Ego Demetrius, que et Suinimir nuncupor, dei gratia Chroatie Dalmatieque dux, a te,

¹⁵⁶ CD sv. I, str. 122-123.

domine Gebizo, ex apostolice sedis legatione domini nostri pape Gregorij potestatem optinens in Salonitana basilica sancti Petri sinodali et concordi totius cleri et populi electione de Chroatorum Dalmatinorumque regni regimine per uexillum, ense, sceptrum et coronam inuestitus atque constitutus rex, tibi deuoneo, spondeo et polliceor me incommutabiliter completurum omnia, que mihi tua reuerenda iniungit sanctitas...¹⁵⁷

Titular svetog Mojsija prvi put je spomenut u ispravi iz 1078. godine gdje se kao jedan od svjedoka navodi opat samostana svetog Mojsija:

Nel nome di Christo. Io Stefano, già nobile duca di Crouati, oppresso da graue infirmità hò fatto chiamare i uenerabili sacerdoti del regno di Croatia per ritnouar remedio de miei peccati, per buon consiglio de quali m'hò fatto portare al monasterio di san Stefano protomartire (...) Furono fatte queste cose alla presenza di Sommiro rè, mio signore, di Lepa regina, di Radouano figliolo del rè, di Pietro prete e cardinale, legato della Romana chiesa, di Lorenzo arcivescouno, di Gregorio uescouno, di Giouanni abbate di san Bartolomeo, di Vrsone di san Moise, di Andrea capellano, di Nicolo capellano del rè.¹⁵⁸

Na topografsko-katastarskoj karti Zorzija Calergija iz 1675. godine označena je kao 2074. *Vestigie d' un Monasterio di San Pietro* kao uglavnom porušena crkva.

Monumentalna trobrodna ranokršćanska bazilika, križnog tlocrta s potkovičastom apsidom ojačanom trima kontraforima i s pastoforijima, datirana je u 6. stoljeće, a po arheološkim ostacima iščitava se i postojanje atrija pred pročeljem, kao i zvonika od kojeg je danas sačuvano samo nekoliko kamenih stuba. Imajući na umu prostornu lokaciju, gotovo pa da sigurno možemo tvrditi da je ranokršćanska crkva bila jedna od cementerijalnih bazilika Salone, točnije njezine istočne nekropole.

Posvećeni prostor ranokršćanske bazilike nasljeđuje kasnija ranoromanička crkva iz 11. stoljeća uz čije se podizanje veže nastanak i formiranje groblja¹⁵⁹ oko iste.¹⁶⁰ Ranoromanička trobrodna, troapsidalna crkva cijelom svojom površinom zauzela je prostor glavnog broda ranije crkve. Zahvaljujući podnim tragovima i otiscima crkvenog namještaja znamo da su se u crkvi nalazila tri oltara (po jedan u svakoj apsidi), a da se nad glavnim oltarom uzdizao ciborij čiji su fragmenti

¹⁵⁷ CD sv. I, str. 139-140.

¹⁵⁸ CD sv I, str. 164-165.

¹⁵⁹ Tijekom arheoloških istraživanja 1931. Ejnar Dyggve utvrdio je i postojanje 22 ranoromanička groba.

¹⁶⁰ Zekan, Mate. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta* III, 27, 2000, str. 257.

pronađeni prilikom istraživanja lokaliteta. Unutar crkvenog broda vidljivi su i izdignuti kameni blokovi s uklesanim utorima za uglavljivanje oltarne ograde.¹⁶¹ Prilikom istraživanja lokaliteta, godine 1931., pod vodstvom Ejnara Dyggvea pronađen je niz arhitektonskih i ornamentalnih kamenih ulomaka. Među kojima je od posebne vrijednosti „ulomak reljefne ploče s glavom jednog sveca i nad njom natpis ...S(anctus) MOISE(s)... čime je potvrđeno da se u samostanskoj crkvi štovao taj svetac“, kao i ulomci zabata oltarne ograde s imenom svetog Petra.¹⁶² Uz ovu crkvu, sjeverno od nje, vjeruje se da je bio i benediktinski samostan Sv. Mojsija na što ukazuju arhitektonska rješenja unutar same crkve,¹⁶³ no zbog neposredne blizine prometnice, novog korita rijeke Jadro te privatnih kuća, istraživanja nisu, bar za sada, moguća.

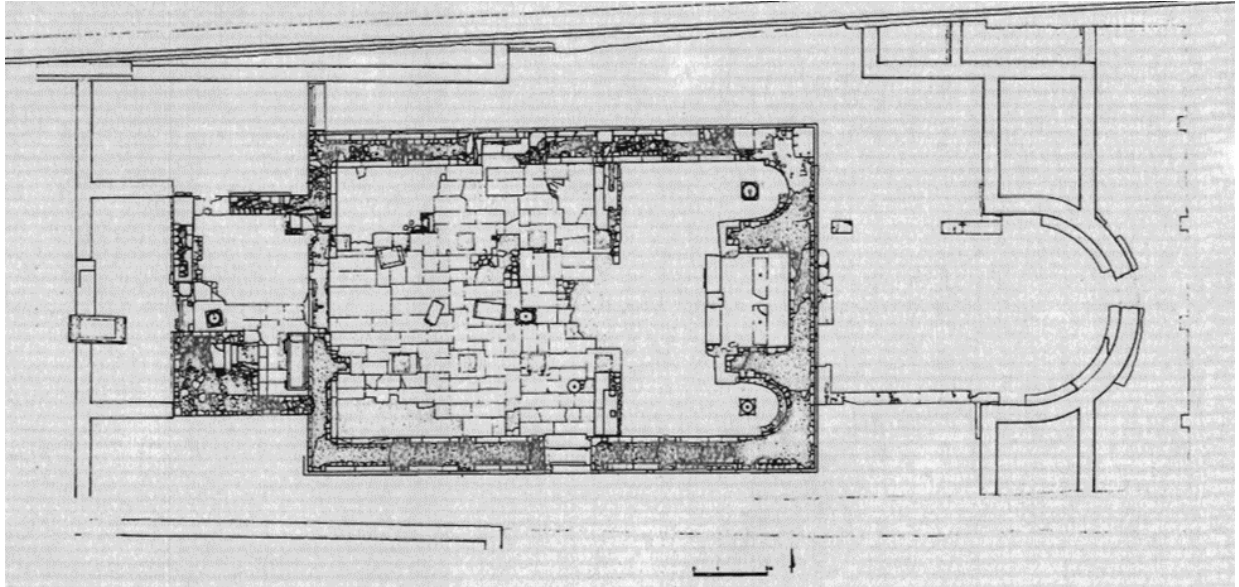

Slika 98: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva).

¹⁶¹ Zekan, Mate. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 27, 2000, str. 251-252.

¹⁶² Zekan, Mate. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta* III, 27, 2000, str. 252.

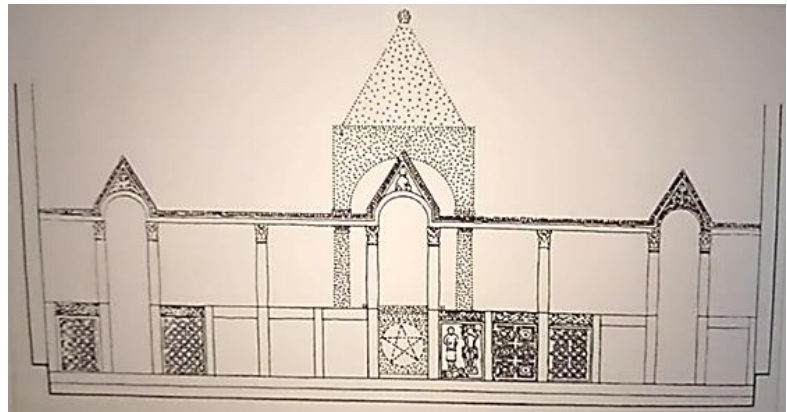
¹⁶³ Zekan, Mate. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta* III, 27, 2000, str. 257-258.

Slika 99: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva); tlocrt.

Slika 100: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva); dio pronađene skulpture.

Slika 101: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva); mogući izgled oltarne ograde.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA – PROBLEMATIKA KONTINUITETA SAKRALNIH (KULTNIH) MJESTA KLIŠKOG PODRUČJA

Sveta mjesta žarišta su u prostoru oko kojih se odvijaju društvena događanja i slavlja. Tijekom stoljeća ova mjesta bila su predmeti i svjedoci metamorfoza kulturnih običaja i štovanja koji su pratili zajednicu i prostor u njihovim nestalnostima. Ti objekti nisu samo uredno poslagana kamenja, već su živuće uspomene na duboko ukorijenjenu duhovnost, kulturu i zajedništvo lokalnog stanovništva.

Iznimna koncentracija svetih mjesta na relativno omanjem geografskom prostoru svjedoči nam o dubokoj ukorijenjenosti vjerskih uvjerenja lokalnog stanovništva kroz povijest te o političkoj i gospodarskoj važnosti kliškog područja tijekom stoljeća.

Kontinuitet naseljenosti i ljudsku aktivnost kliškog područja možemo pratiti još od prapovijesti – najraniji arheološki artefakti datiraju iz neolitika, a hipotetski je čovjek na području Klisa i okolice bio prisutan možda čak i ranije. Samo naseljavanje čovjeka na neki prostor podrazumijeva i pitanje označavanja tog istog prostora vlastitom religijom.

Općeprihvaćeno je da su duhovna kultura i identitet pojedinca u simbiotskom odnosu s okolišem unutar kojeg pojedinac, društvo postoji. Čovjekovo postojanje i prosperitet uvjetovan je onim što se događa oko njega, a različite intervencije u prostor oko sebe rezultat su dodatnog olakšavanja života.

Voda je nužna. Ona je izvor života, *magijska tekućina* bez koje čovjek ne može. Nakon pronalaska izvora pitke vode, potrebno je i osigurati zaklon. U samim počecima ljudske aktivnosti, većinski je riječ bilo o prirodnim udubljenima u zemlji u obliku špilja i jama, da bi se pojavom sjedilačkog načina života krenulo u potragu za prirodnim uzvišenjima koja, dodatno opasana bedemima, kao takva predstavljaju izvrsna fortifikacijsko-strateška mjesta.

Na primjeru Gradine na Markezinoj možemo pratiti kako se nekadašnja prapovijesna gradina, koja je po analogiji zasigurno imala neku vrstu, nama trenutno nepoznatog, kulturnog mjesta unutar

suhozidnih bedema, nakon stoljeća nepotvrđene, već pretpostavljene, neaktivnosti reutilizirala kao turski, muslimanski kulturni objekt s okolnim grobljem.

Uzvisina na kojoj se danas nalazi Tvrđava Klis točka je u prostoru kliškog područja koja najdugovječnije drži kontinuitet svetog mjesta. Proučavajući morfogenezu previje Klisa uočljivo je da se ona u širini od oko 800 metara, može raščlaniti na tri dijela: Grlo, uzvisina na kojoj je Tvrđava i Megdan. Grlo, današnje istoimeno kliško naselje, toponim je kojim se označava prostor korita starog vodenog toka.¹⁶⁴ Ivo Rubić navodi da je tijekom pliocena i pleistocena ovuda prolazio vodeni tok, od Sinjskog polja prema Dugopolju i Grlu te do Solina i Kaštelanskog zaljeva.¹⁶⁵ Uzvisina s Tvrđavom „je (bila) okuružen(a) nekadašnjim djelovanjem vodenog toka“¹⁶⁶ no prestankom toka istog, oko uzvisine, i na području Grla, ostale su erozirane forme. Za vrijeme većih količina oborina nastaju potoci, a na pojedinim djelovima, poput Peruče i Badžane, nastaju i vodeni slapovi. Sama uzvisina izrazito je strma i nepristupačna te s izvorima pitke vode u podnožju čini odabir ove točke za osnivanje naselja potpuno logičanim. Iako dokaza o štovanju nekog kulta u najranijim fazama ljudske aktivnosti na ovoj točki u prostoru nemamo, nastavno na antropološke teze o svjesnom i nesvjesnom prakticiranju magijskih praksi¹⁶⁷ možemo pretpostavljati da su takve prakse postojale u svim razdobljima naseljenosti. Informacija o postojanju arhitektonskih i dekorativnih ostataka kulturnih objekata koje prethode predromanici nemamo, no znamo da je u predromanici, unutar Tvrđave Klis, postojao kršćanski vjerski objekt. Od predromanike pa do danas, kontinuitet korištenja mjesta jest neprekinut. Za vrijeme turske opsade ranosrednjovjekovna vladarska crkva je porušena te se na njezinim temeljima izgradila Murat-begova džamija koja kršćanskom crkvom sv. Vida postaje 1648. godine. Crkva je do danas u kultu.

¹⁶⁴ <grlo< prasl. * gьrdlo 'ponor, suženje ili izlaz iz nečega što se sužava; tjesnac'.

¹⁶⁵ Važno je naglasiti da je za vrijeme pliocena i pleistocena Kaštelanski zaljev bio u kontinentalnoj fazi. Rubić, Ivo. Značenje previje Klisa za Split. *Geografski vestnik XXXII*, 1960, str. 202.

¹⁶⁶ Rubić, Ivo. Značenje previje Klisa za Split. *Geografski vestnik XXXII*, 1960, str. 203.

¹⁶⁷ Od najranijih vremena, čovjek je imao duboko usađen osjećaj strahopoštovanja prema prirodnim silama – padaline, temperature, urod zemlje, izvor vode, ... - za koje je vjerovao da može utjecati na njih prinošenjem žrtvi, podizanjem spomenika i zavjetnika ... Na taj način postepeno se počeo primjenjivati sustav magijskih praksi. Dio magijskih praksi do danas nije preživio, ali povećani broj njih tijekom povijesti doživio je preobrazbe te je i danas u aktivnom korištenju.

Dio lokaliteta prati razvojni slijed od *ville rustice* preko ranokršćanske crkve pa do ranosrednjovjekovnog kompleksa te naknadnih pregradnji. To su lokaliteti Rižinice, Crikvine, Majdan i Klapavice.

Lokalitet Crikvine zanimljiv je toponomastički jer ukazuje na postojanje crkvenih ostataka, koje je narod, bez stručnog znanja i poznavanja prepoznao kao kultno mjesto.¹⁶⁸ Upravo zahvaljujući odabiru ovog toponima krenula su istraživanja lokaliteta koja su ukazala na to da je, prije kršćanske kultne namjene ova točka u prostoru jedno vrijeme bila mjesto Mitrina hrama prije negoli je, najvjerojatnije kao i Jupiterov hram u zajednici s dvama Silvanima iz Klapavica, za vrijeme kristijanizacije porušen, a kameni materijal reutiliziran prilikom izgradnje kršćanskih objekata na istom prostoru. Mogući titular kršćanskog objekta objašnjavamo procesom sinkretizma, iz Mitre u svetog Iliju, te istoimenim potokom koji izvire i prolazi pored objekta.

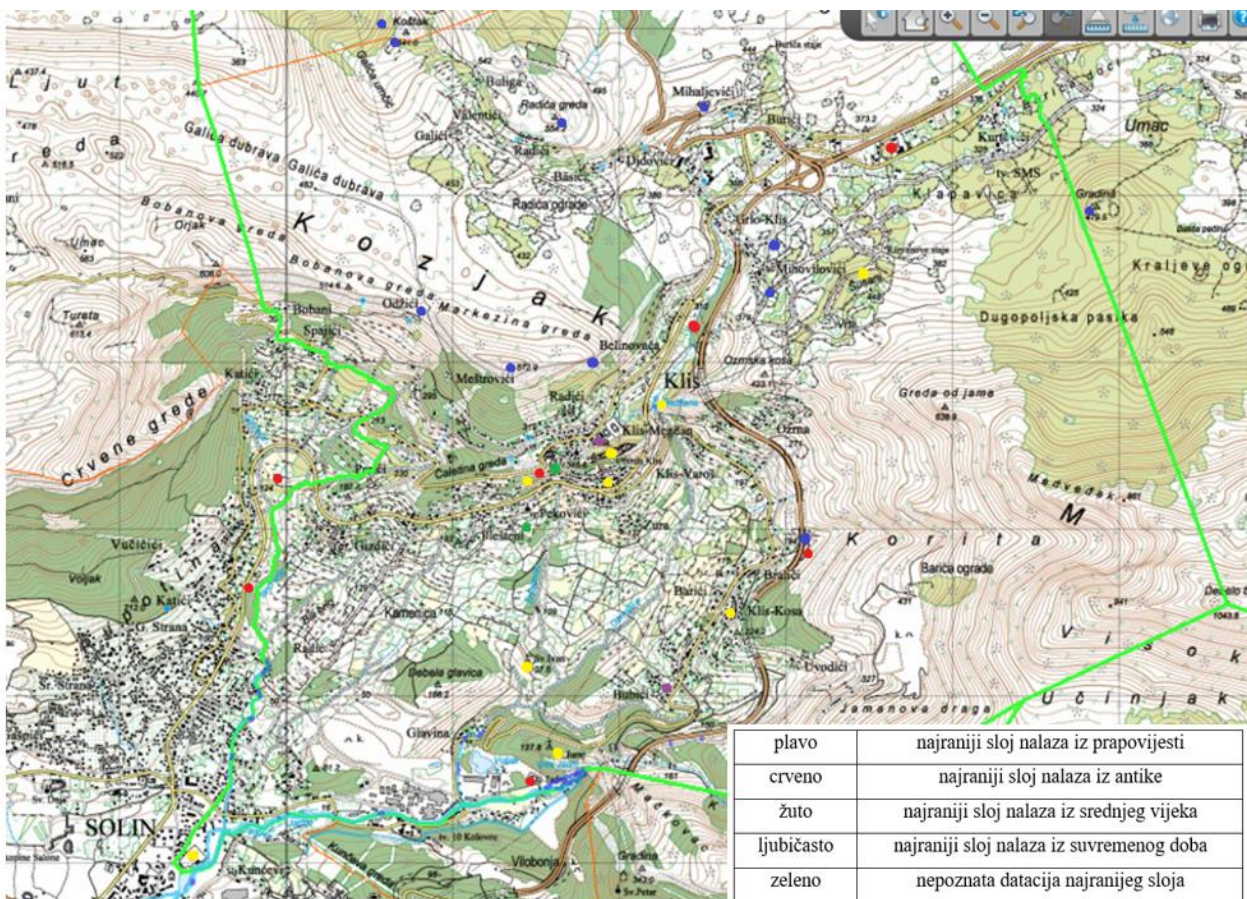
Korištenje kulturnog prostora na Klapavicama možemo pratiti kroz nekoliko razdoblja o čemu nam svjedoče grobišni ukopi. Posljednja aktivnost bila je tijekom 15. i 16. stoljeća.

Na litici pored potoka Tri kralja uklesan u živu stijenu nalazi se reljef Silvana što potvrđuje postojanje izvornog indigenog svetišta *sub divo*. Na platou poviše litice s reljefom u 15. stoljeću nalazi se „kapeli Treh kraljev“ s pripadajućim joj samostanom, a za turskih opsada sazidan je i zdenac.¹⁶⁹

O važnosti kliškog područja tijekom srednjeg vijeka i vremena hrvatskih vladara govori niz, u ono vrijeme, podignutih crkava koje su tijekom stoljeća pregrađivane i nadograđivane kako bi pratile potrebe njihovih korisnika. Do danas, u aktivnom kultu još su: crkva svetog Ivana Krstitelja, najranija dokazana faza iz 13. stoljeća; crkva svetog Jurja; najranija dokazana faza iz 13. – 14. stoljeća; crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije iz 14. stoljeća. Crkva svetog Petra i Mojsija, takozvana Šuplja crkva, sačuvana je u polovini elevacije, ostatci su joj konzervirani te nije u kultu.

¹⁶⁸ <crikvine< prasl. *cerky 'posvećena zgrada u kršćanstvu'.

¹⁶⁹ Zdenac Tri kralja za vrijeme brojnih opsada Klisa naziva se i Krvava voda jer bi se zatočeni branitelji u Tvrđavi kad bi ostali bez vode, morali spuštati među protivnike i sukobljavati se s čuvarima zdenca.

Karta 7: Sakralna topografija kliškog područja.

4.1. Kliški sveti trokut?

Pisanih tragova o boravku Slavena na ovom području nemamo. Ono na čemu temeljimo njihovu prisutnost primarno jesu lingvistički i toponomastički sloj u suvremenom jeziku.¹⁷⁰ Odabrane točke u prostoru (uzvišenja, udubljenja, vode, ...) „bile su posvećene božanskim osobama koje su personificirale tri osnovna principa: stvaralački red, destruktivni nered i ambivalentan odnos prema životu (rađanju i smrt).“¹⁷¹ Stvaralački red je bog Perun, destruktivni nered Veles, a odnos rađanja i smrti je Mokoš, s napomenom da navedena imena nisu nužno morala biti jedina u prostoru.

¹⁷⁰ Toponimi Debela Glavica, Vr' Ozrne, Bili Brig, Markezina Greda, Korita, Rika, Vinčići, Vrilo, ...

¹⁷¹ Belaj, Vitomir. Belaj, Juraj. *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitoloije*. Zagreb: Institut za arheologiju Zagreb i Matica hrvatska Zagreb, str. 68.

Jedan od prvih istraživača fenomena preslojavanja praslavenskih i slavenskih kulturnih mjesta s kršćanskim jest Jan Peisker koji je početkom prošlog stoljeća proučavajući 32 lokaliteta zapadnoslavenskog područja uočio ustaljene pravilnosti (nazivlje, položaj voda, uzvisina, vizualna komunikacija) u toponimiji koje je proglasio tragovima svetišta stare iranske¹⁷² zoroastrijske dualističke religije gdje se na lijevoj strani od rijeke štovao 'dobri bog', a na desnoj 'zli bog'.¹⁷³ Tijekom kristijanizacije, 'zlog boga' kršćani bi personificirali u zmaja ili zmiyu kojeg ubija sveti Juraj ili sveti Mihovil, podižući istoimenu crkvu na nekadašnjem svetom mjestu, dok bi 'dobrog boga' i svetište s lijeve strane rijeke pretvorili u crkvu posvećenu svetom Vidu.

Smatrajući ideju o dualističkoj duhovnosti starih Hrvata slabo argumentiranom i nevažnom, Vladimir Toporov i Viacheslav Ivanov rekonstruirali su priču o Redu i Neredu:

Osnovna je priča izvedena iz mita o tome što je Stvoritelj učinio na Početku. Prvo: stvorio je Red, a nakon toga se pojavio Nered koji pokušava uništiti Red. Dolazi do sukoba koji traje u cikličkom slijedu premoći jedne i druge strane. Na razvijenoj praslavenskoj vremenskoj razini, kada su već zaboravili na Stvoritelja, to je bio sukob između Peruna i Velesa. Iz te je priče izvedena i druga (znamo joj obrise, konačno oblikovane u slavenskoj mitskoj predaji; tragova ia i u starijim vremenskim slojevima) koja nam kazuje zbivanja u koja su upletena djeca božanskoga Reda: sina mu odvede u Svijet mrtvih, odakle će se vratiti da bi oženio vlastitu sestru blizanku. Pretpostavljamo da su iz praktičnoga razloga te točke bile postavljane jedna drugoj na dogled, tako da se na njima mogao svečano pokazivati mit istodobno i riječju i kažiprstom.¹⁷⁴

Prilikom istraživanja određenih točaka u prostoru istočnih Alpa, Andrej Pleterški je utvrdio da određeni lokaliteti (vrhovi, sveta mjesta, crkve) nose imena koja se mogu povezati s praslavenskom mitskom pričom o Perunu, Velesu i Mokoš.¹⁷⁵ Tri aktera mitske priče, u prostoru vidi kroz trokutne strukture s ustaljenim, repetitivnim značajkama. Glavne značajke svetog trokuta, ili mita upisanog u sveti trokut, jesu tri točke triju spomenutih božanstava koje tvore prostornu strukturu. Dvije točke posvećene su muškim likovima, a treća ženskom. Vrhovi trebaju imati vizualni kontakt. Jedan od kutova svetog trokuta treba imati kut od oko 23° ¹⁷⁶, što predstavlja

¹⁷² Ova teza jedno vrijeme je služila i kao potvrda iranskog podrijetla Hrvata.

¹⁷³ Peisker, Jan. Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja. *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije*. No. 3, 2007, str. 83-84.

¹⁷⁴ Belaj, Vitomir. Belaj, Juraj. *Sveti trokuti. Topografija hrvatske mitologije*. Zagreb: Institut za arheologiju Zagreb i Matica hrvatska Zagreb, str. 87.

¹⁷⁵ Veles je oteo Perunu ženu te ju je odveo u svoj svijet, a Perun ju silom preotima.

¹⁷⁶ Dopuštena su odstupanja od $\pm 2^{\circ}$.

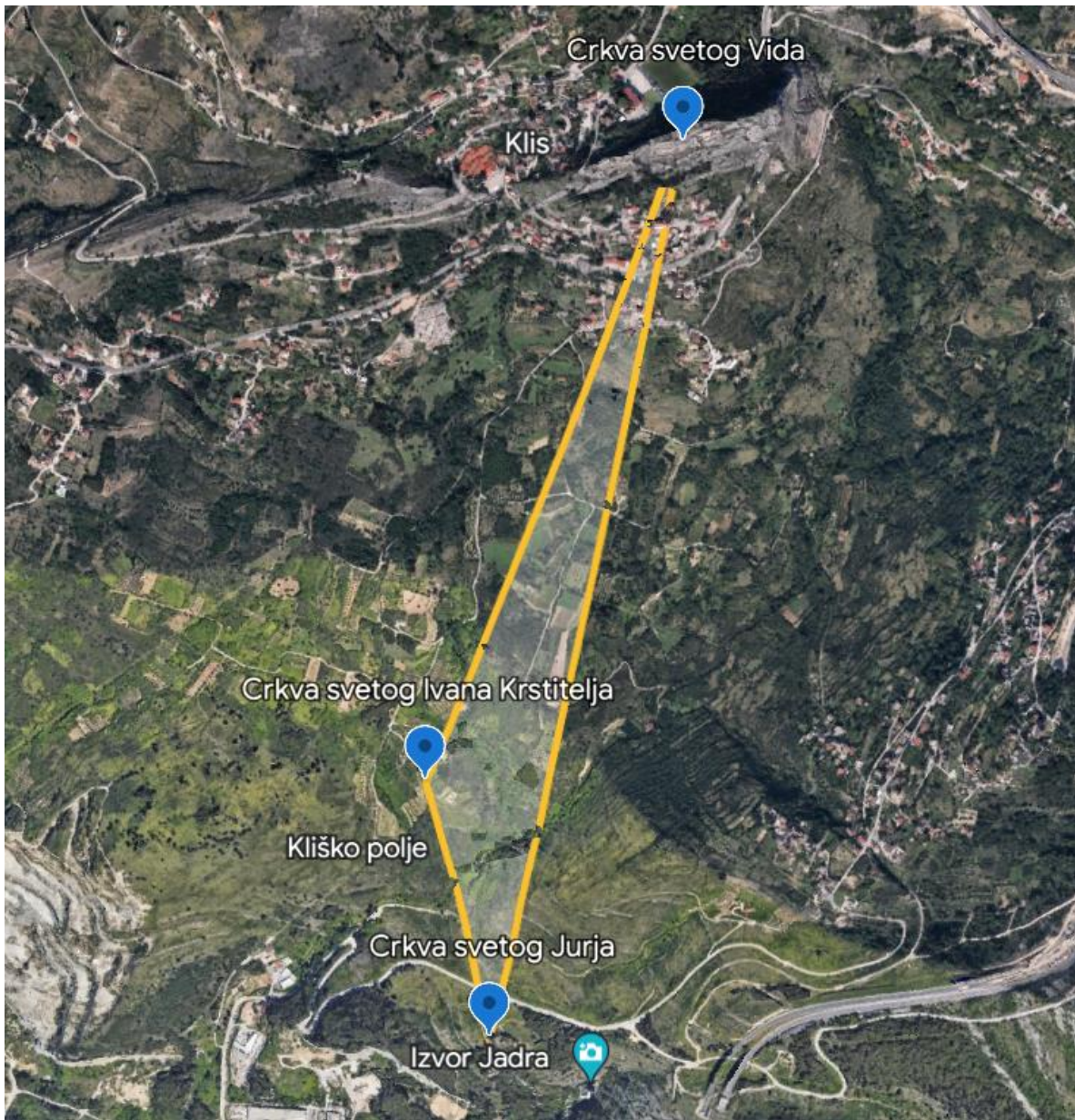
razmak između najviših točaka eklipsa tijekom solsticija i ekvinocija. Dvije kraće stranice Perun – Mokoš i Veles – Mokoš predstavljaju odnose između triju božanstva, a najdulja stranica Perun – Veles predstavlja napetosti između dvaju muških bogova. Dvije duže stranice trokuta trebale bi se odnositi međusobno $1: \sqrt{2}$. Perunova točka trebala biti na najvišoj točki, ženska se točka obično nalazi uz vodu, dok je Velesova točka vodom odvojena od ostalih.¹⁷⁷

U pokušaju tumačenja prežitaka prostorno-religijskih odnosa slavenske predkršćanske faze koji su ostali fragmentarno sačuvani u krajoliku kliškog područja, valja razmotriti slijedeće. Jedan od potoka koji teče Kliškim poljem jest potok Peruča. Lijevo od obale potoka, na prostorno najvišoj točki nalazi se crkva svetog Vida. S desne strane obale potoka, također na uzvisini, nižoj od prethodne, nalazi se crkva svetog Jurja. Prema metodologiji koju je predložio Pleterski, možemo pretpostaviti kako je Peruna i njegovo svetište preslijio sv. Vid sa svojim kršćanskim svetištem, jer se lokalitet nalazi na najvišoj točki u prostoru. S ove točke, jasno se mogu vidjeti i crkva svetog Jurja, moguće nekadašnje svetište Velesa te crkva svetog Ivana Krstitelja, moguće Mokošino svetište, baš kao i s ostalih dviju. Kut sveti Vid – sveti Juraj – sveti Ivan Krstitelj iznosi približno $24^{\circ 178}$, što je unutar dopuštenog intervala odstupanja. Najduža stranica trokuta uistinu povezuje muške točke (sveti Vid – sveti Juraj ili Perun – Veles), a odnos među dvjema najdužim stranicama jest $1: 1.37$.¹⁷⁹ Također, valja još istaknuti da se neposredno pored crkve svetog Jurja nalazi špiljski izvor rijeke Jadro, pored crkve svetog Vida potok Peruča čiji tok nizvodno siječe stranicu trokuta sveti Vid – sveti Juraj, dok se između crkve svetog Jurja i crkve Ivana Krstitelja nalazi potok Poklimovac koji ih razdvaja. Sve navedeno ostavlja mjesta za daljnju interpretaciju o mogućem kliškom trokutu.

¹⁷⁷ Pleterski, Andrej. Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996: str. 182.

¹⁷⁸ Mjerenje napravljeno uz pomoć GoogleEarth aplikacije. Ostavlja se mogućnost pogrešnog mjerenja.

¹⁷⁹ a= 1368 metara, b= 1877 metara. Mjerenje napravljeno uz pomoć GoogleEarth aplikacije. Ostavlja se mogućnost pogrešnog mjerenja.

Karta 8: Kliški sveti trokut?

5. LITERATURA

5.1. Korištene kratice

AHDT – Arhiv Hrvatskog društva Trpimir

AMS – Arheološki muzej u Splitu

AMZ – Arheološki muzej u Zagrebu

CD – *Codex Diplomaticus. Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. I (743. – 1100.), (ur. Stipišić, Jakov, Šamšalović, Miljen. Zagreb: JAZU, 1967)

CIL – *Corpus inscriptionum latinarum*. Berlin, Accademia litterarum regia Borussica.

HAZU, HZ – Hrvatska akademija za znanost i umjetnost, arhiv u Zagrebu

HR-DAZD – Hrvatski državni arhiv u Zadru

5.2. Popis literature

1. Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 51-65.
2. Budak, Neven. O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida na Klisu. *Historijski zbornik*, No. 2, 2011, str. 317-320.
3. Bulić, Frane. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1907.
4. Bulić, Frane. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1909.
5. Bulić, Frane. Iztraživanja Bihaća. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, n.s. 1, 1895, str. 209-210
6. Bulić, Frane. Katić, Lovre. *Stopama hrvatskih narodnih vladara*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronim, 1928.
7. Buškariol, Frane. Bilice kod Solina – Klis – Grlo. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva I/XIX*, Zagreb, 1987, str. 29-32.

8. Bužančić, Radoslav. Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. Stoljeća. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 42, No. 1, 2011, str. 29-67.
9. Bužančić, Radoslav. Dvor, kaštel i grad hrvatskih kraljeva curtis, castrum i castellum. u: *Oslobođenje Klisa 1648. godine*. Zbornik radova, ur. Trogrlić, Marko i Vrandečić, Josip, Split: Književni krug, 2022, str. 71-88.
10. Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 15-42.
11. Cambi, Nenad. Salona i njene nekropole. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25 (12), Zadar, 1986, str. 61-108.
12. Cambi, Nenad. *Sarkofazi lokalne produkcije u rimskoj Dalmaciji*. Split: Književni krug, 2010.
13. Cambi, Nenad. Važnost položaja Klisa u antici. u: *Oslobođenje Klisa 1648. godine*, ur. Trogrlić, Marko i Vrandečić, Josip. Split: Književni krug. 2022, str. 11-30.
14. Delonga, Vedrana. Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci – latinska epigrafička baština u hrvatskim krajevima. u: *Hrvati i karolinzi: rasprave i vrela*, ur. Milošević, Ante. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000, str. 216-251.
15. Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002.
16. Firić, Valter. *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 2001.
17. Firić, Valter. *Tvrđava Klis*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1996.
18. Girometta, Umberto. Jame i pećine srednje Dalmacije. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, Vol 9, No 1, 1923, str. 95-120.
19. Gogala, Miroslav. Latinski nadgrobni natpis s arheološkog nalazišta Rižinice. *Starohrvatska prosvjeta III*, Vol 47, 2020, str. 61-72.
20. Jalžić, Branko. Kovač-Konrad, Petra. Izvor-špilja Jadro. *Subterranea Croatica*, Vol. 17 No. 1, 2019., str. 26-33.
21. Jurčević, Ante. Kasnoantičko i srednjovjekovno groblje na lokalitetu Crkvine u Klapavicama. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 34, 2007, str. 249-265.

22. Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936.
23. Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.
24. Katić, Lovre. Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol III No.5, 1956, str. 135-177.
25. Katić, Lovre. Solin od VII do XX stoljeća. *Prilog i povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 9 No. 1, 1955, str. 17-91.
26. Katić, Miroslav. Neolitički nalazi iz Đukine jame u Klis-Kosi. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 23, 1991, str. 31-34.
27. Katić, Miroslav. Prehistorijske gradine solinskoga i kliškoga područja. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 3 No. 1, 2010., str. 7-19.
28. Listeš, Srećko. *Klis: prošlost, toponimi, govor*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 1998.
29. Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.
30. Matijević, Vinka. Pregled poganskih i ranokršćanskih ukopa na salonitanskim nekropolama u 4.st. u: *I. skup hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*. Zbornik radova, ur. Sanader, Mirjana. Tončinić, Domagoj. Kaić, Iva. Matijević, Vinka. Zagreb: FF Press, 2020, str. 45-61.
31. Migotti, Branka. *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1990.
32. Miletić, Željko. Istočna i jugoistočna nekropola Salone. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 30 (17), 1992, str. 21-50.
33. Piteša, Ante. Marijanović, Ivana. Šarić, Aida. Marasović, Jerko. Arheološka mjesta i spomenici. u: *Starohrvatski Solin*, ur. Marin, Emilio. Split: Arheološki muzej Split, 1992, str. 95-185.
34. Pleterski, Andrej. Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih. *Zgodovinski časopis*, 50, 1996, str. 163-185.

35. Protić, Goran. Buškariol, Frane. *Klis/ Grlo, Klis – Kosa – Salona. Istraživanje agera, AP 26/1988*, Ljubljana, 1990.
36. Rendić-Miočević, Ante. Opažanja o nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno poznatih Silvanovih kulturnih slika. u: *Illyrica Antiqua: in honorem Duje Rendić-Miočević*, ur. Demicheli, Dino. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017, str. 291-308.
37. Rendić-Miočević, Ante. Uz dva Silvanova svetišta u okolici Salone. *Arheološki radovi i rasprave*, VIII – IX, Zagreb, 1982, str. 121-140.
38. Rubić, Ivo. Značenje previje Klisa za Split. *Geografski vestnik XXXII*, 1960, str. 201-212.
39. Sinobad, Marko. Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske. *Opuscyla archaeologica*, Vol. 34 No. 1, 2010, str. 145-228.
40. Slovenac, Damir. *Mineralni sastav uzoraka sedimenata s lokacije gradilišta magistralne ceste M – 11, dionica Solin – Klis, tunel Mravinci, tunel Mačkovac i tunel Klis-Kosa*. Elaborat. Zagreb: Institut IGH, 1990.
41. Stipišić, Jakov, Šamšalović, Miljen. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, Sv. 1, Listine godine 743. – 1100*. Zagreb: JAZU, 1967.
42. Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016.
43. Uroda, Nikolina. Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 1 No. 1, 2008, str. 69-79.
44. Vukov, Marina. *Između tradicije i modifikacije. Rimski zavjetni žrtvenici u Hrvatskog kao pokazatelji razvoja gospodarstva i društva u provincijama*. Doktorski rad. Zagreb. 2018.
45. Zdravković, Ivan. Džamija i česma na Klisu. *Naše starine*, V, 1958, str. 294-297.
46. Zekan, Mate. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta III*, 27, 2000, str. 249-259.

Mrežni izvori

1. DalmaticaSVKST. *Novo Doba*. <http://dalmatica.svkst.hr/index.php?sitetext=368>. Pristupljeno 11. srpnja 2023.

2. DiZbi.HAZU. *HZ-94*. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=11342>. Pristupljeno 16. kolovoza 2023.
3. Općina Klis. *Službeni vjesnik Općine Klis, prosinac 2016*. <https://www.klis.hr/Sluzbeni%20vjesnik%20Općine%20Klis%20broj%204-2016.pdf>. Pristupljeno 8. prosinca 2022.
4. Općina Klis. *Službeni vjesnik općine Klis, rujan 2012*. <https://www.klis.hr/Sluzbeni%20vjesnik%20Općine%20Klis%20broj%206-2012.pdf>. Pristupljeno 5. ožujka 2023.
5. Državni zavod za statistiku. *Popis stanovništva*. https://podaci.dzs.hr/media/rqybclnx/popis_2021-stanovnistvo_po_naseljima.xlsx. Pristupljeno 19. kolovoza 2023.)
6. Registar kulturnih dobara RH. *Crkva sv. Ivana i arheološko nalazište*. <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6222>. Pristupljeno 13. siječnja 2023.

7. PRILOZI

7.1. Popis karata

Karta 1: Kliško područje. (preuzeto s ARKOD)

Karta 2: Topografsko-katastarska karta Zorzija Calergija iz 1675. godine. (HR-DAZD-5, sign. 274.6. (kut. 57), HR-DAZD-6, sign. 1.82.1. i 1.82.2.)

Karta 3: Kliško područje na katastarskoj karti Hasburškog Carstva iz 1831. godine; uvećani dio. (MapsArcanum. Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century).

<https://maps.arcenum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1857155.0400332143%2C5393258.800331269%2C1914788.5593602373%2C5433770.4253224125>. Pristupljeno 24. svibnja 2024.)

Karta 4: Kliško područje na katastarskoj karti Hasburškog Carstva iz 1831. godine; uvećani dio. (MapsArcanum. Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century).

<https://maps.arcenum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1857155.0400332143%2C5393258.800331269%2C1914788.5593602373%2C5433770.4253224125>. Pristupljeno 24. svibnja 2024.)

Karta 5: Kliško područje na katastarskoj karti Hasburškog Carstva iz 1831. godine; uvećani dio. (MapsArcanum. Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century).

<https://maps.arcenum.com/en/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=1857155.0400332143%2C5393258.800331269%2C1914788.5593602373%2C5433770.4253224125>. Pristupljeno 24. svibnja 2024.)

Karta 6: Prapovijesni lokaliteti na kliškom području. (preuzeto s GoogleEarth)

Karta 7: Sakralna topografija kliškog područja. (preuzeto s ARKOD)

Karta 8: Kliški sveti trokut? (preuzeto s GoogleEarth)

7.2. Popis slikovnih priloga

Slika 1: Geološki nacrt okolice Splita i kliškog područja. (AHDT)

Slika 2: Gradina Koštak. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 3: Gradina Koštak; zračni snimak. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 4: Gradina Koštak; prvi prsten bedema. (Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 21)

Slika 5: Jama pod Koštakom. (Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 55.)

Slika 6: Pavlovića gradina. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 7: Pavlovića gradina; zračni snimak. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 8: Gradina na Markezinoj. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 9: Gradina na Markezinoj; zračni snimak. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 10: Gradina na Markezinoj; ostatci bedema. (Šuta, Ivan. *Prapovijest Kozjaka*. Katalog izložbe. Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela, 2016, str. 23.)

Slika 11: Bakrorez autora Joana Blaeua s prikazom novovjekovnog, turskog, groblja na Markezinoj gredi iz 1704. godine. (Firić, Valter. *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 2001, str. 26.)

Slika 12: Gradina Odža. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 13: Gradina Odža; zračni snimak s označenom turskom kulom. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 14: Kliška gradina. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 15: Gradina Šutanj. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 16: Gradina Šutanj; zračni snimak. (preuzeto s GoogleEarth)

Slika 17: Pripećci ispod Markezine grede. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2020)

Slika 18: Đukina jama; pronađeni fragmenti neolitičke impresso keramike. (Katić, Miroslav. Neolitički nalazi iz Đukine jame u Klis-Kosi. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 23, 1991, str, 32-33.)

Slika 19: Klapavice; posvetni natpis. (Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 33)

Slika 20: Klapavice; reljef Silvana. (Rendić-Miočević, Ante. Opažanja o nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno poznatih Silvanovih kulturnih slika. U: *Illyrica Antiqua: in honorem Duje Rendić-Miočević*. Ur. Demicheli, Dino. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017, str. 301)

Slika 21: Klapavice; tlocrt. (Šeparović, Tomislav. Skupni nalaz novca iz 5. i 6. stoljeća na lokalitetu Klapavice – Crkvina kod Klisa. *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III No. 36, 2009, str. 28)

Slika 22: Reljef Silvana iz Peruče. (Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 38)

Slika 23: Reljef Silvana iz Klisa. (Cambi, Nenad. Religija Silvana i nimfa u rimskoj Dalmaciji, u: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori*, ur. Kapitanović, Vicko. Split: Kulturni sabor Zagore, FFST: Odsjek za povijest, Veleučilište u Šibeniku, 2013, str. 36)

Slika 24: Reljef Silvana uklesan u stijenu kraj potoka Tri Kralja. (*Službeni vjesnik Općine Klis iz prosinca 2016.* <https://www.klis.hr/Sluzbeni%20vjesnik%20Opcline%20Klis%20broj%204-2016.pdf>. Pristupljeno 8. prosinca 2022.)

Slika 25: Reljef Silvana. (Rendić-Miočević, Ante. Opažanja o nekoliko neobjavljenih ili nedovoljno poznatih Silvanovih kulturnih slika. U: *Illyrica Antiqua: in honorem Duje Rendić-Miočević*. Ur. Demicheli, Dino. Zagreb: Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017, str. 302)

Slika 26: Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil. (Registar kulturnih dobara RH. *Arheološko nalazište Mihovilovići.* <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6290>. Pristupljeno 12. prosinca 2022.)

Slika 27: Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil; bakrorez Martina Koluntića Rote iz 1570. godine. (Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 11).

Slika 28: Utvrda (i crkva) Sveti Mihovil; bakrorez Bože Bonifačića iz 1574. godine. (Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 13).

Slika 29: Kapelica Blažene Djevice Marije na Megdanu. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 30: Kapelica Blažene Djevice Marije na Megdanu; unutrašnjost. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 31: Crkva svetog Vida. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2020)

Slika 32: Santinijev crtež Pogled na Klis s juga s označenim položajem crkve sv. Vida i crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, 1668. (Bužančić, Radoslav. *Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 42, No. 1 (2011), str. 33.*)

Slika 33: Crkva svetog Vida; tlocrt. (Bužančić, Radoslav. *Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 42, No. 1 (2011), str. 34.*)

Slika 34: Crkva svetog Vida; unutrašnjost. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2020)

Slika 35: Crkva svetog Vida; unutrašnjost; natpis na ploči poviše ulaznih vrata. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2020)

Slika 36: Crkva svetog Vida; ulomci vladarskog natpisa grede oltarne ograde. (Bužančić, Radoslav. *Crkve Sv. Vida na Klisu i Sv. Marije u Blizni Gornjoj, Prilog proučavanju vladarske predromaničke arhitekture IX. stoljeća. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 42, No. 1 (2011), str. 36.*)

Slika 37: Crkva svetog Vida; rekonstrukcija oltarne ograde. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2021)

Slika 38: Crkva svetog Ante. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 39: Crkva svetog Ante, prije 1929. godine. (AHDT)

Slika 40: Crkva svetog Ante; detalj. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 41: Crkva svetog Ante; unutrašnjost. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 42: Tri kralja – zdenac. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 43: Tri kralja – zdenac. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 44: Crikvine; tlocrt. (Uroda, Nikolina. Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 1 No. 1, 2008, str. 70.)

Slika 45: Crikvine; Mitrin reljef. (Bulić, Frane. Quattro bassorilievi di Mitra a Salona. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1909., tab VII)

Slika 46: Crikvine; preša za grožđe. (Arhiv Dyggve, D-0517)

Slika 47: Crikvine; označeni ranokršćanski ulomci s urezanim križevima. (Uroda, Nikolina. Prilog upoznavanju lokaliteta Crikvine u Rupotini. *Tusculum: časopis za solinske teme*, Vol. 1 No. 1, 2008, str. 71.)

Slika 48: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 49: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; crtež Antonia Ferarre iz 1746. godine. (Firić, Valter. *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 2001., str. 49)

Slika 50: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; crtež austrijske inženjerske direkcije iz 1800ih. (Firić, Valter. *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 2001., str. 51)

Slika 51: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; crtež austrijske inženjerske direkcije iz 1830. godine. (Firić, Valter. *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 2001., str. 55)

Slika 52: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; crtež austrijske inženjerske direkcije iz 1859. godine. (Firić, Valter. *Klis na starim crtežima, gravurama i fotografijama*. Klis: Hrvatsko društvo Trpimir, 2001., str. 57)

Slika 53: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; tlocrt. (Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 24.)

Slika 54: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; freske na trijumfalnom luku. (Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 72)

Slika 55: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; glavni oltar. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2018.)

Slika 56: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; freske na bočnim zidovima. (Firić, Valter. *Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Klisu*. Klis: Župni ured Klis, 2002, str. 70-74)

Slika 57: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; Gospin oltar. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2018.)

Slika 58: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije; oltar svetog Križa. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 59: Crkva svete Katarine. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 60: Crkva svete Katarine. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 61: Crkva svete Katarine; grob popovski. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 62: Oltarine ili gradina u Klis Kosi; tlocrt. (Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum : časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 56.)

Slika 63: Oltarine ili gradina u Klis Kosi; posveti natpis Lucija Egnacija Klementa. (Alduk, Ivan. Razmišljanja o Klisu u antici. *Tusculum : časopis za solinske teme*, Vol. 7 No. 1, 2014, str. 57)

Slika 64: Rižinice. (fotografirao Jakov Prkić, 2023)

Slika 65: Rižinice; tlocrt. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug

Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 200)

Slika 66: Rižinice; pretpostavljeni tlocrt i sačuvani ostatci ranosrednjovjekovne crkve. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 200)

Slika 67: Rižinice; prednja strana sarkofaga, koja je reutilizirana kao poklopica srednjovjekovnoga groba. (Gogala, Miroslav. Latinski nadgrobni natpis s arheološkog nalazišta Rižinice. *Starohrvatska prosvjeta III*, Vol 47, 2020, str. 64)

Slika 68: Rižinice; rimski sarkofag. (fotografirao Leo Nikolić, 2011.)

Slika 69: Rižinice; ulomak grede s natpisom kneza Trpimira. (DiZbi.HAZU. HZ-94. <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=11342>. Pristupljeno 16. kolovoza 2023.)

Slika 70: Rižinice; ulomak grede oltarne ograde. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 203)

Slika 71: Rižinice; ulomak grede oltarne ograde reutiliziran kao natprozornik. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 203)

Slika 72: Rižinice; ulomci pluteja oltarne ograde. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 203)

Slika 73: Crkva svetog Ivana Krstitelja. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 74: Crkva svetog Ivana Krstitelja; tlocrt. (Pišteša, Ante. Marijanović, Ivana. Šarić, Aida. Marasović, Jerko. Arheološka mjesta i spomenici. U: *Starohrvatski Solin*. Ur. Marin, Emilio. Split: Arheološki muzej u Splitu, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, str. 161.)

Slika 75: Crkva svetog Ivana Krstitelja; pročelje. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 76: Crkva svetog Ivana Krstitelja; istočna fasada; spolije. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 77: Crkva svetog Ivana Krstitelja; groblje. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 78: Kapelica Moći svetoga Jurja u Kosi. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023.)

Slika 79: Crkva svetog Jurja. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 80: Crkva svetog Jurja; tlocrt. (Pišteša, Ante. Marijanović, Ivana. Šarić, Aida. Marasović, Jerko. Arheološka mjesta i spomenici. U: *Starohrvatski Solin*. Ur. Marin, Emilio. Split: Arheološki muzej u Splitu, Galerija Umjetnina, Matica Hrvatska, str. 161)

Slika 81: Crkva svetog Jurja; izvana. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 82: Crkva svetog Jurja; ulazna vrata ograde. (fotografirala Antonia Mihovilović, 2023)

Slika 83: Majdan; tlocrt rimske ville rustice i ranosrednjovjekovnog groblja. (Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, tabla X.)

Slika 84: Majdan; ranosrednjovjekovno groblje. (Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, tabla XI)

Slika 85: Majdan; pronađeni ranosrednjovjekovni nakit. (Karaman, Ljubo. *Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina*. Split: Hrvatsko društvo Bihać, 1936, tabla XIV)

Slika 86: Majdan; ulomci ranosrednjovjekovne skulpture. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 228-229.)

Slika 87: Poklopac sarkofaga s istočne salonitanske nekropole. (Bulić, Frane. Due coperchi di sarcofagi marmorei trovati a Salona. *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 30, 1907., Tav. VI.)

Slika 88: Sarkofazi podno Klisa, barkopis Louisa François Cassasa iz 1802. godine. (The New York Public Library. *Vue de quelques sarcophages, autels et inscriptions*. <https://images.nypl.org/index.php?id=1629599&t=w>. Pristupljeno 28. srpnja 2023.)

Slika 89: Žrtvenik, posvetio Gaj. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 305)

Slika 90: Žrtvenik Velikoj Majci, posvetila Kurija Priska. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 304)

Slika 91: Žrtvenik Silvanu, posvetio Derekand. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 304)

Slika 92: Žrtvenik Jupiteru, posvetio Aulo Laberije Sinegdeman. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 303)

Slika 93: Žrtvenik Geniju kolonije Salone, posvetio Lucije Sekstilije Marul. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 301)

Slika 94: Žrtvenik, posvetio rob Thalo. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 305)

Slika 95: Žrtvenik Geniju kolonije Salone, posvetio rob Atal Akvilina. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, str. 302)

Slika 96: Posvetni natpis Velikoj Majci. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, tab XXIV)

Slika 97: Kip Velike Majke. (Karković Takalić, Palma. *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Doktorski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019, tab XXIV)

Slika 98: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva). (Arhitektonski kolektiv. *Šuplja crkva*. <https://www.arhkolektiv.com/img/02-13ce035d56.jpg>. Pristupljeno 8. prosinca 2022.)

Slika 99: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva); tlocrt. (Zekan, Mate. Krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Crkva Sv. Petra i Mojsija (Šuplja crkva) u Solinu. Pregled dosadašnjih istraživanja. *Starohrvatska prosvjeta III*, 27, 2000, str. 251.)

Slika 100: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva); dio pronađene skulpture. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 225)

Slika 101: Crkva svetog Petra i Mojsija (Šuplja crkva); mogući izgled oltarne ograde. (Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. 3. Korpus arhitekture: Srednja Dalmacija*. Split-Zagreb: Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011, str. 226)

SAŽETAK

Kroz rad *Sakralna topografija kliškog područja* predstavljena su, kao što i sam naziv govori, kulturna mjesta kliškog područja. O kulturnim objektima prapovijesti sa sigurnošću nije moguće govoriti stoga je donesen pregled arheološke topografije u kontekstu prapovijesne pozadine, a na primjerima gradine na Markezinoj i uzvisine na kojoj je Tvrđava otvoren je diskurs o (dis)kontinuiranom prakticiranju kulta od prapovijesti pa do danas. Najraniji tragovi kulturnih mjesta iz ilirskog i rimskog doba pronađeni su na lokalitetima Oltarine, Rižinice, Crikvine, Majdan i Klapavice koji svi baštine prakticiranje različitih kultova u različitim fazama tijekom povijesti. Unutar istog potpoglavlja, donesen je i pregled pronađenih Silvanovih reljefa, grobnih ostataka salonitanske istočne nekropole te rimskih zavjetnih žrtvenika kliškog područja zahvaljujući kojima saznajemo da se na kliškom području, preciznije pored izvora rijeke Jadro štovao kult Velike Majke. Kulturna mjesta sa sačuvanim ostatcima arhitekture iz srednjovjekovnog doba su crkve svetog Petra i Mojsija, svetog Vida, svetog Ivana Krstitelja, svetog Jurja, Uznesenja Blažene Djevice Marije te moguća crkva svetog Mihovila, kao i kapela Triju kraljeva. Govoreći o razdoblju srednjeg vijeka, na svim lokalitetima, izuzev nakratko svetog Vida, te možda župne crkve, govorimo o kršćanskim svetim mjestima. Unatrag posljednjih tridesetak godina podignute su i dvije kapelice – kapelica Moći svetog Jurja i kapelica Blažene Djevice Marije. Jednu od nekadašnjih grobišnih crkvi, crkva svetog Ante, i današnju grobišnu, crkva svete Katarine, nesigurnih datacija, pokušali smo na temelju kartografskih izvora i arhitektonskih obilježja datirati u početak 19., odnosno kraj 18. stoljeća. Na samom kraju, našla se i kraća digresija koja ostavlja na promišljanje o mogućem kliškom svetom trokutu koji bi posvjedočio o održavaju kontinuiteta svetih mjesta.

Ključne riječi: Klis, kliško područje, kulturna mjesta, sakralna topografija

ABSTRACT

Through the work *Sacral topography of the Klis area*, as the name suggests, the places of cult worship in the Klis area are presented. It is not possible to speak with certainty about the cult objects of prehistory, therefore, an overview of the archaeological topography in the context of the prehistoric background was made, and on the examples of the Markezina and the hill where the Fortress is, a discourse was opened on the (dis)continuous practice of the cult from prehistory to the present day. The earliest traces of cult places from the Illyrian and Roman times were found in the localities of Oltarine, Rižinica, Crikvina, Majdan and Klapavice, which all inherit the practice of different cults at different stages throughout history. Within the same sub-chapter, an overview of the found Silvanus reliefs, the grave remains of the eastern necropolis of Salona, and the Roman votive altars of the Klis area, thanks to which we learn that the Cult of the Great Mother was worshiped in the Klis area, more precisely near the source of the Jadro river, were given. Cult places with preserved remains of architecture from the Middle Ages are the churches of St. Peter and Moses, St. Vid, St. John the Baptist, St. George, the Assumption of the Blessed Virgin Mary, and the possible church of St. Michael, as well as the Chapel of the Three Kings. Speaking of the Middle Ages, we are talking about Christian holy places in all localities, with the exception of St. Vid for a short time, and perhaps the parish church. Over the past thirty years, two chapels were built – the Chapel of the Power of St. George and the Chapel of the Blessed Virgin Mary. One of the former cemetery churches, the church of St. Anthony, and the present cemetery church, the church of St. Catherine, both of uncertain dating, we tried to date to the beginning of the 19th and the end of the 18th century based on cartographic sources and architectural features. At the very end, there is a shorter digression that leaves one to think about a possible holy triangle of Klis area that would furthermore testify to the maintenance of the continuity of holy places.

Key words: Klis, Klis area, cult places, sacred topography

Obrazac A.Č.

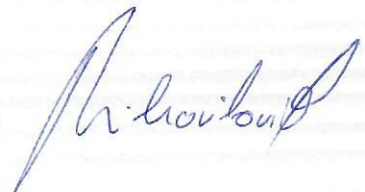
SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Antonia Mihovilović, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice hrvatskog jezika i književnosti i povijesti umjetnosti, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem danijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 19/9/2023

Potpis

Izjava o pohrani završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (podcrtajte odgovarajuće) u Digitalni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica: Antonia Mihovilović
Naslov rada: Sakralna topografija bliškog područja
Znanstveno područje: humanističke znanosti
Znanstveno polje: povijest umjetnosti
Vrsta rada: diplomski rad

Mentor/ica rada:
doc.dr.sc. Vedran Barbarić

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:
Kristina Babić, pred.

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

doc.dr.sc. Ana Tortlak

Fraue Prpa, asist.

doc.dr.sc. Vedran Barbarić

Kristina Babić, pred.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) rad u otvorenom pristupu

b) široj javnosti, ali nakon proteka 6 / 12 / 24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

Split, 19/9/2023

Potpis studenta/studentice:

Obrazac P.O.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O KORIŠTENJU AUTORSKOG DJELA

kojom ja Autovica Mikovilović, kao autor/ica diplomskog rada dajem suglasnost Filozofskom fakultetu u Splitu, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom

Sakralna topografija kliškog područja

koristi na način da ga, u svrhu stavljanja na raspolaganje javnosti, kao cjeloviti tekst ili u skraćenom obliku trajno objavi u javnoj dostupni repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu, Sveučilišne knjižnice Sveučilišta u Splitu te Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a sve u skladu sa *Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima* i dobrom akademskom praksom.

Korištenje diplomskog rada na navedeni način ustupam bez naknade.

Split, 19/9/2023

Potpis

